

2013

Մ Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԿԱՂԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԱՐԲՈՒԹՅԱՆ

ՆՈՐ ՀՐԶԱՆ

Ը. ՏԱՐԻ 1934

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԿԱՂԱՐ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՅԵՂԱԿԱՆ ՈՂՋՄՏՈՒԹԻՒՆ

Ամէն կենդանի էակի մէջ կայ ներքին վիճակ մը, որով մարմինները իրենց կազմին մէջ կարծես պահեստի ունեցած ոյժերով երկար ատեն կը դիմադրեն իրենց գոյութեանը սպառնացող վտանգներուն:

Գիտական այս տեսութիւնը ճիշդ է՝ որքան բնախօսական նոյնքան եւ հոգեխօսական տեսակէտով: Գիտկներու եւ ծերցած ծառի կոճղերուն մէջ տեսնուած են սպիւններ, վէրքերու չորցած բոյներ, որոնք գործարանաւորութեան մէջ լուի կատարուած եւ վերջացած կեանքի եւ մահուան կռիւի հետքեր կը մատնանշեն. ու մարդիկ կը ճանչանք ամէնքս ալ, անզրադէտ եւ դատարարաւորութեան բարիքներուն անհաղորդ մնացած անձեր յաճախ, որոնք իրենց խառնուածքին եւ նկարագրին սեփական արիւթթեամբ, շիջուցած են իրենց մէջ յանկարծ սկսած փորձութեան բռնկումներ, կամ վանած՝ իրենց հաւատքին եւ բարոյականին վրայ գործուած յարձակումներ:

Անհատներու եւ համայնքներու մէջ հաւաստարարէս՝ հոգեկան այդպիսի ինքնապաշտպանութեան ոյժ յառաջացնող տարրերու ամենէն զխաւորներէն մին է ապահովարար ողջմտութիւնը, մարդկային անձին ամենէն չքնաղ առաքիչութիւններէն մին, հաւատքի եւ համոզումի, բնազդի եւ բանականութեան, անդիտակցութեան եւ գիտակցութեան՝ եթէ կ'ուզէք, եւ փորձառութեան համադրումէն բաղադրուած այն վիճակը, որ ճշգրիտ, եւ իր ճշգրտութեանը համար նոյն իսկ անբացատրելի իրողութիւն մըն է, այսինքն շնորհք մը՝ մարդ էակին տրուած:

Մասնելով զմեզ բուն հարցին տանող այս գոնէն ներս, ըսե՛նք անմիջապէս թէ մեր ազգային նկարագրին ամենէն սրտապնդիչ զիծերէն մին կազմած այդ ողջմտութեան տեսարանին առջեւ է որ կը գոնուինք այս պահուս ազգովին:

Եղան վերջապէս մեր մէջ մարդիկ — կը նոտրագրենք յատկապէս այս բառը, վասնզի չենք հաւատար բնաւ թէ վարագոյրին ետին կը պահուի կուսակցութիւն մը կամ նոյն իսկ որ եւ է խմբակցութիւն -- այս՝, մարդիկ, որոնք, ազգին այնքան աղէտքներով արկածաւորուած ներկայ ճակատագրին առջեւ, սիրտ ըրին նոր վէրք մը աւելցնելու անոր արդէն բազմախոց հոգւոյն վրայ. պառակտեալ եկեղեցիի նոր հերձուած մը փորձելով մեր ազգային — կրօնական կեանքի իրականութեան մէջ. հետեցին հայրապետական հրամաններու եւ սնօրինութեանց դէմ, եւ, իրաւամբ կարգադրուածի անկարգութիւններով, անիրաւարար խռովել ճգնեցան մեր անլուր դժբախտութիւններուն մէջ մեր միակ պա-

տիւն ու սիրտիանքը հանդիսացած մեծագոյն սրբութիւնը, Հայաստանեայց եկեղեցին։

Բայց ասիկա մէկ կողմն է միայն մետալին. անոր ցաւազդինօրէն տխուր երեսը։ — Այո՛, վասնզի, ինչ որ զսնունակութիւն միայն կրնայ պատճառել աւելն ազնիւ և զգաստ հայու, այն է թէ այդ հոյլ մը մարդոց հանգէպ կայ այսօր քիչով միայն պակաս լրութիւնը ազգին, որ ոչ միայն համամիտ չէ Մայր-Աթոռոյ հոգևոր բարձրագոյն իշխանութեան գէմ պարզուած կամակոր այդ կեցուածքին, այլ նաև խորապէս վշտացած է մասնաւորաբար այն քանի մը եկեղեցականներուն գէմ, որոնք, պարագլուխ անցած այդ քանգիչ շարժումին, պղտոր ջրի մէջ որսորդութեան բնազդներ կը պարարեն Ամբրիկայի մէջ, անորակելիօրէն տղեղ խաղարկումներով։ Եւ սակայն, բացի արուեստագործուած քանի մը պարագաներէ, բարեբախտաբար հանրութիւնը չի հետևիր իրենց, և, հնազանդ Ազգին Վեհին կամքին և հրամաններուն, չի ճանչնար անոնց հոգևորականի հանգամանքը և իրենց քահանայական (I) կատարողութիւնները, այսպէս, իրենց արժանիքին և արժէքին համեմատ դատելով անոնց մօլթ անձն ու մօայլ դործը։

Այս է անա մետալին միւս երեսը. անոր զեղեցիկ ու զրաւիչ կողմը։ Անոր վրայ է որ երևան կուգայ, յոյժ շինիչ տպաւորութեամբ մը, ազգին ցեղական ողջմտութիւնը, որ իր կեանքին և պատուոյն պաշտպան և պատասխարան կանգնած լաւագոյն բարեմասնութիւններէն մին է եղած ի վաղուց անալ։

«Ողջմտութիւնը ժողովուրդին մշտքն է»։ Վախճանի տրամաբանութեան պողոտային, ուրիշ սովետներն ալ կ'անցնին երբեմն, իմաստասէրներէն քայլ մը միայն հեռու, անիկա յաճախ կ'ընտրէ այս թերևս ստէպ զերբուկ բայց կտրճ ճամբան։ Ողջմտութիւն. շիտակ, զօրծնական և արագ դատումն է անիկա. որ խիզճն ու միտքը կը լուսաւորէ միասին։ Անկէ չունին մանուածոյ և մոռածումը փրթելու չափ բարակցնող ուղեղները։ Իսկ անոնք, անհասներ կամ հուաքականութիւններ, որոնց դատողութիւնը փորձառութեան սալին վրայ է կռանուած, իրենց բարոյականին մէջ նոյն իսկ ունին անկէ առատ՝ թէև անզգայի՝ մթերը մը, որ անոնց իմացական և նոյն իսկ հոգեկան կեանքին տմենէն տմուր խորքը կը շինէ։

Թէ ստուգիւ մեր ժողովուրդը ունեցած է միշտ այդ առաւելութիւնն՝ կը հասկցուի հարեանցի բաղդատութեամբ մը այն միջոցներուն, զորս ուրիշ ժողովուրդներ և մերինը ունեցած են դարերու ընթացքին և գէպերու ճակատին վրայ, իրենց ազգային ինքնապահպանութեան և ինքնապաշտպանութեան համար նոյն տտեն։ — Որքան անհունօրէն ճոխ և մեծ են ինչ որ ունեցած են միւսները, քանակով և որակով միանգամայն, այսինքն իբրև թիւ, իբրև կազմ, իբրև զօրութիւն, իբրև պարզացում, ու նոյն իսկ իբրև բախտ։ Աւ որքան անհամեմատօրէն անշուք և աննշան եղած են ինչ որ ունեցած ենք մենք՝ ստորոգութեանց այդ բոլոր աստիճաններուն վրայ։

Եւ սակայն ի՞նչ է զաղանիքը որ մենք ևս, երկար անցեալի մը մէջ բիւր դառնութեանց և դժուարութեանց գէմ տուելով, ապրած ենք եւ հասած վերջապէս ամբողջ մարդկութեան համար ա՛յնքան բախտորոշ ներկայ շրջանին սեմը, ուր անա ազգերու նոր արեսպագոսին մէջ բարձրացած ձայն մը կ'ըսէր դեռ երէկ մեզի համար. «Ամենքէն մահուան եւ բնաջնջումի դատապարտուած այդ ազգը անա նորէն ոտքի կ'ելլէ՝ նայուածքն ու աչքերը լուսաւոր ապագայի

մը ուղղած»։ Պատասխանը պարզ է այս հարցումին. զայն մեր պատմութիւնն իսկ կը թելադրէ մեզի. — «Վասնզի, թէեւ փոքրիկ ածու մըն ենք մարդկութեան անսահման դաշտավայրին մէջ, բայց մեր մէջ ևս զործուած են մեծամեծ քաջութիւններ և առաքինութիւններ»։ Այո՛, որովհետեւ երբեք չենք քնացած մեր բախտին վրայ. որովհետեւ մեր սրտին մէջ անկորուստ պահած ենք փրկութեան «սքանչելի յոյս»ը, հաւատքի մատեանին մէջ բազում արցունքով և արեամբ տոգուած այդ մուրհակը։ Այո՛, այս ամէնը. բայց զերազանցապէս նաեւ անոր համար որ այդ ամէնուն մէջ զործած է միշտ ողջմտութիւնը, մարդուն մէջ աստուածային իմացականութեան ամենէն աւելի նմանող այդ ձիւրքը, «որուն շնորհիւ է որ կ'իրագործուի ամէն բան. առաքինութիւն, հանձար, միտք, տաղանդ, ճաշակ», և զոր անհրաժեշտ է ունենալ՝ հասկնալ և զործել կարենալու համար։

Կը հաւատանք թէ դարերէ ի վեր ազգին մէջ ապրած և ցեղին նկարագիրը ամենէն աւելի հարազատօրէն բարացուցող այդ ողջմտութիւնն է որ այժմ սկսած է նորէն զործել՝ իր ծագումին մէջ նոյն իսկ ոչնչացնելու համար ակառուոր այն վիճակը, որ նոր վերքի մը ժահրը կը ձգտի ահա ներարկել Հայութեան սրտին՝ իր սուրբ եկեղեցիին կեանքին մէջ։ Երբ կը խորհնք ցեղական այդ ողջմտութեան վրայ, մեր ակնարկը կ'ուղղուի ո՛չ միայն անոնց, որոնք ողի ի բոլին կը պայքարին ինքզինքը «ազատ Հայ եկեղեցի» առձայնած հերձուածին դէմ, այլ նաեւ անոնց՝ զորս կը կարծենք թէ հասարակաց զգացումը յանրաւի կը նկատէ թիկունք և զօրավիզ՝ սկսուած այդ ձախող շարժումին։ Չենք կրնար թոյլ տալ մեզի՝ խորհիլ թէ կազմակերպութեան մը մէջ, ուր այնքան ուժեղ է եղած ուղղափառ ազգասէրներու փառանքը, զանաւորն զլուսններ՝ որոնք կարենան հաշտեցնել իրենց դատումը այնքան սղտոր գիտութիւններու հետ, և ուզեն ընդգէմ զործել ցեղին ողջմտութեան, ա'ւան պեղելով՝ այգապէս՝ հիմերուն տակ ազգին ամենէն նուիրական հաստատութեան, Մայրենի եկեղեցիին, կամ ազգելու համար կրօնական վերին իշխանութեան վրայ, սպառնալիքի խաղ սարքել։ — Անվարան և անվերապահօրէն կ'ընենք այս յայտարարութիւնը, և ոչ թէ իբրեւ «ձեռք բանի», կամ իբրեւ հնարք ողորդչ պատշաճութեան, և այս՝ հիմնուելով մօտէն մեր ծանօթութեան վրայ անոնցմէ ամենէն զլսաւորներուն։

Ո՛չ. սակաւաթիւ են և բոլորովին տարչեր մտայնութեան կը պատկանին եկեղեցւոյ միութեան և խաղաղութեան դէմ բռնացք սեղմող խանգարիչները, հոգեւորական սքեմի աշննադաշտէն բամբուկ չկրցող այդ զառնազգեսանները, սակաւաւոր՝ առանց սակայն «ընտրեալներ» լինելու. իրենց անցեալովը աւագելի և իրենց ապագայովը անբարեյոյս մարդիկ, զորս Մայր Աթոռոյ արդարութիւնը իրաւամբ կտրեց քեցեց եկեղեցւոյ Ուխտէն։

Հայ սփիւռքը, այդ ցրուած հօտը, հրամատար Հովուապետի մը պէտք ունէր. նախախնամութիւնը և բարեգէպ հանգամանքներ պարգեցին զայն իրեն՝ յանձին Արարատեան Մայր Աթոռոյ ընդհանրական Հայրապետին։ Անոր ձայնը, յանուն Աստուծոյ և Ազգին, պէտք է իշխէ կիրքերուն վրայ։

Ամէնքս՝ մի հօտ՝ պէտք է զառնանք Անո՛ր միայն, իբրեւ մի հովուի։ Մնացեալը մեղանչել է ցեղին ողջմտութեան ոգւոյն դէմ. ու զայդ պէտք չէ թոյլատրէ ինքզինքին որ և է հայ, որ կը սիրէ իր ազգն ու եկեղեցին։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՅԻՍՈՒՍԻ ՌԻՍՈՒՑՈՒՄԸ

ԸՍՏ ՀԱՄԱՏԵՍԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԱՍՏՈՒՅՈՅ ԹԱԳԱՌՈՐՈՅԻՆԸ

Բայց երկինքը եղող այս Աստուծոյ ինչպէս կ'իրականացնէ իր կամքը երկրի վրայ: Քանի որ Յիսուս չի բաւականանար կրկնելով երբայական հին բնագիրներուն պարունակութիւնը, այլ զանոնք կերպարանափոխելով կ'ընդլայնէ, որոնք են «թագաւորութեան» մասին իր վարդապետութեան սկզբնատիպ տարրերը:

Նիւթին մէջ մտնելու համար, նախ յիշեցնեմ այդ բառին երկու առումները, անոր սովորական զործածութեան համեմատ:

ա) Անիկա նախ կը ցուցնէ երկրի որոշ տարածութիւն մը, զայն գրաւող բնակչութեան հետ միասին. այս իմաստով, պիտի ըսուի, զոր օրինակ, թէ Խալիլոյ թագաւորութիւնը հիւսիսէն սահման ունի Ալպեան լեռները, և կը պարունակէ այսօրան միլիոն բնակիչ: Աւելորդ իսկ է ըսել թէ այս սահմանումը չի կրնար պատշաճիլ Աւետարանի թագաւորութեան. անոր «երկնային» ըլլալու իրողութիւնն իսկ գերի վեր կը կացուցանէ զայն երկրաւոր սեղմումներէ. ինչ էն ուրեմն անոր յատկանշաններն ու կազմական սկզբունքը:

բ) Բառին երկրորդ առումին մէջ, թագաւորութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ պետութիւն մը, իր բնակիչներուն թիւովը և սահմաններուն զիծերովը. ինչպէս նաև իր քաղաքական կազմաւորներուն արժէքովը և զայն վարող սահմանադրութեամբը: Վերևէ յիշուած օրինակը առնելով, երբ կ'ըսենք թէ Խալիլա թագաւորութիւն մըն է, կը հասկնանք թէ անիկա որոշ տեսակի միապետութիւն մըն է և ոչ թէ սակաւապետութիւն մը կամ ռամկավարական հասարակապետութիւն մը: Աստուծոյ թագաւորութիւնն ալ ունի՞ իր

կազմակերպութիւնը, և եթէ այո՞ ինչպէս է ան: Իտրայէլացիները կը սիրէին զայն նոյնացնել աստուածապետութեան հետ, վասնզի այդպէս կը հասկնային զայն: Իրենց ամենէն սիրած գաղափարներէն մին այն էր թէ Արահամու զաւակները, այս թագաւորութեան կը պատկանէին, մինչդեռ հեթանոսները, հեթանոսներ ըլլալուն համար, զանգուածովին դուրս կը մնային անկէ: Բայց եթէ Յովհաննէս Մըկրրաթի հերքեր էր արդէն այդ նախապաշարումը (Մաթ. Գ. 9), հասկնալի է թէ Յիսուս իր բոլոր ոյժովն էր որ պայքարեցաւ անոր դէմ: Անիկա չըսաւ երբեք. «Երանի Իտրայէլացւոց...», այլ՝ «Երանի աղքատաց հոգւով... Երանի այնոցիկ որք հաւածեալք իցեն վասն արդարութեան, զի այնպիսեացն է արքայութիւն երկնից» (Մաթ. Ա. 3, 10):

Աստուծոյ թագաւորութիւնը արդարև ոչ մէկ երկրաւոր առաւելութենէ կախում չունի: Որդի և ներկայացուցիչ հոգեւոր թագաւորի մը, Յիսուս հոգեւոր հրապատակներ միայն կ'ուզէ, որ է ըսել թէ թագաւորութեան ստացումը ներքին յատկութիւններու է կապուած. այս իմաստով, անոր թագաւորութիւնը «արքայութիւն» մըն է, աւետարաններու զործածած յունարէն բառին երկու առումներովն ալ, թագաւորութիւն մը՝ որ կը հիմնուի և կը մեծնայ սիրտերու սրբաբանին մէջ: Հոգեւոր ըլլալուն համար է նոյնպէս՝ որ այդ կազմակերպութիւնը լայնօրէն տիեզերական է, և բայ է բոլոր մարդոց առջև, առանց որ և է բացառութեան կամ առանձնաշնորհութեան: Կարելի՞ էր միթէ արտաքին և երկրաւոր խնդրանքով մը ճշդել մուտքի պայմանները կեանքի այնպիսի ոլորտի մը մէջ, ուր հոգին միայն կ'ըլլէ այլամիջօրէն: Իտրայէլ անշուշտ առաջին իրաւունքը ունի հոն մտնելու, ու իրեն, այսինքն Աստուծոյ խոստումներուն ժողովրդի մըն է որ նախ կ'ուզուի շնորհաց պատգամը (Մաթ. Ժ. 6): Բայց եթէ չխոնարհի պահանջուած պայմաններուն առջև, ընտրեալ ժողովուրդը պիտի դատապարտուի արդարապէս. «Նւորդիքն արքայութեան ելցեն ի խաւարն արտաքին» (Մաթ. Լ. 12), կը յայտարարէ Յիսուս նախատեսութեամբ այսպիսի

դուռնուի հաւատքով՝ սիրտին մէջ պահուելու համար (Մտթ. Է. 3, 10. Ղուկ. ԺԲ. 32), է նաև, այս վերջին ուսումին համեմատ, ընտրեալներու միայն վերապահուած դանձ մը, փառաւոր ժողովութիւն մը (Մտթ. ԻԷ. 34, Ղուկ. ԻԲ. 29):

Աւսուցումի այս բաղմազանութենէն յառաջ կուգայ սակայն տիրական գաղափար մը, որ՝ էական մասերու մէջ գէթ՝ ծնունդ կուտայ համաձայնական դրութեան մը: Ապահովապէս, Աստուծոյ թաղաւորութիւնը, արտաքին եւ նիւթական է, ինչպէս եւ երկրաւոր ընկերութիւնները: Անիկա մենաշնորհը է նմանապէս միակ ցեղի մը, ինչպէս Իսրայէլացիները կ'ենթադրէին զայն. «որդիք արքայութեան» եւ, ըստ Յիսուսի, «հոգեւոր աղքատ» ները, որոնք իրենց մեղքին զգացումովը կ'արտասուեն եւ կուրծքերին կը կոծեն (Մտթ. Ե. 3, 4. Ղուկ. ԺԸ. 13). Նոյնպէս պէտք է վերստին ծնիլ՝ թաղաւորութեան մէջ մանկու համար. պէտք է եւ թարկուիլ այն կերպարանափոխութեան, զոր Աւետարանը պարծա՝ կը կոչէ (Մտթ. ԺԸ. 3): Ասկէ կը հետեւի թէ թաղաւորութիւնը ներքին եւ հոգեւոր հանդամանք մը ունի. հոն՝ ուր սրտի այդ տրամադրութիւնը չկայ, չի կրնար գոյութիւն ունենալ թաղաւորութիւն: Արդ, ներքին այս վիճակը Աստուծոյ մէկ պարզեան է, զոր մարդ կը ստանայ հաւատքով. Գանձ մըն է ան, որ ընտրեալներու միայն կը պատկանի, եւ որուն արժէքը անոնք ամենէն աւելի կը զգան, ուրնք, զոյն ունենալու համար կը հրամարին, ի հարկին, ուրիշ ամէն բանէ. վասնզի այդ երկնաւոր առանձնաշնորհութեան եւ երկրաւոր հարստութեան միջև չկայ բաղդատութեան ոչ մէկ եզր (Մտթ. ԺԳ. 14, 16):

Միւս կողմանէ «մեծագին մարգարիտ»ով ներկայացուած աստուածային կեանքը երկրի վրայ երբեք իր լիուլի փթթումին չի հասնիր: Ո՛չ ապաքէն Քրիստոս նախատակած կեանք մը ապրեցաւ Հրէից մօտ. ինք չէր որ իր աշակերտներուն հասկցուց թէ ծառան աւելի մեծ է քան իր տէրը: Եթէ Որդին Աստուծոյ իր մահէն ետքն է որ ընդունեցաւ իրեն արժանի վեհագոյնութիւնը, այս աշխարհը հաւատացեալներու համար եւ ճշմարիտ հայ-

րենիք մը չէ. հոգիին ոյժը տակաւին բռնորոշին պայծառակերպած է անոնց էութիւնը. այս աշխարհի վրայ մեծագին է անոնց փառքը. երկնից մէջ միայն պիտի տիրանան անոնք թաղաւորութեան լրիւ ժողովութեան:

Արդ, որոնց պիտի ըլլան այդ գանձերը: Բոլոր փրկուածներուն, նոյն իսկ ամենէն փոքրիկին, եթէ հաւատացեալ են (Մտթ. ԻԵ. 21, 23, Ղուկ. ԺԳ. 10, 11): Ոչ ոք պիտի կարենար հեռեւոր վայելել գանոնք՝ մեկուսանալով իր եղբայրներէն: Ամէնքը միացած են Աստուծոյ հետ Յիսուսով, որ փրկիչն է: Հոս է որ իր լրութեանը եւ մեծութեանը մէջ կ'ըմբռնենք ընկերային այն գաղափարը զոր կը պարտահէ «թաղաւորութիւն» աւետարտական բառը: Փրկիչի գաղափարը կերպով մը, անշուշտ, հակառակ է Հրէից սղոյշին նախապաշարումին, եւ արդէն այդպիսի մասնաւորական եւ արտաքին վիճակի լմացում մը մերժելու համար Քրիստոս «արքայութիւն» կ'ընէ հոգեւոր կապ մը՝ որ հոգեւոր արամադրութիւններուն կը վերաբերի. այս կերպով կը բացատրուին մեր վերեւ յիշած աւետարանական հաստատունները, որոնք արքայութեան այս բնութիւնը կը ցուցնէին: Եւ սակայն Յիսուսի վարդապետութիւնը նոր գործարանարութիւն մըն է դարձեալ որ կ'ենթադրէ, ինչպէս բան իսկ կը ցուցնէ, որ կը կատարէ ինչ որ նախադրուած էր միայն Իսրայէլական աստուածապետութեան մէջ: Եթէ մեղաւոր աշխարհը կը մերժէ հնագնդութիւնը՝ զոր Աստուծոյ կը պարտի, եւ եթէ տառ հեռեանքը կ'ըլլայ անձք մը՝ որ կը հարուածէ ոչ միայն մասնաւորներ այլ մարդկութիւնն ընդհանրապէս, իր կեանքի բոլոր արտայայտութիւններուն մէջ, Քրիստոս ինքը եկած է զարմանելու համար այս խանգարուած ներդաշնակութիւնը, մեր գործունէութիւնը զրոյմելու համար աստուածային կնիքով, զմեզ՝ որ մոլորած որդիներ ենք, տանելով մեր հօրը, եւ այսպէս ստեղծելու համար մեր ինկած ցեղին ծոցին մէջ՝ բարոյական եւ ֆիզիկական ամէն ծառայութեան ազատագրուելով փրկուածներու ժողովուրդ մը, «ազգ սուրբ» որ երկրի վրայ կը կազմուի, բայց որ երկրէն մէջ պիտի գանէ իր փառաւոր ճա-

կատաղրին լրումը: Այսպէս կը հաշտուին թագաւորութեան աւետարանական գաղափարին վերագրուած զանազան իմաստները. «Թագաւորութիւն»ը, անշուշտ, հոգեոր բարիք մըն է, ապագայ ժառանգութեան մը զրաւականը, զոր սակայն հասարակորդաբար կը վայելին բոլոր հաւատացեալները: Միւս կողմէ, Մեսիային թըշնամիները արտաքսուած են անկէ, իրենց ըմբոստութեան պատճառաւ: Աստուծոյ թագաւորութիւնը պէտք է ներքին գանձ մը ըլլայ՝ պատմական զործարանաւորութիւն մ'ըլլալու համար: Աւետարանի նըշանաւոր խօսքին համեմատ, պէտք է ճշգրտել զայն իրրեւ մանուկ մի», հոն մըտնելու համար (Մկ. Ժ. 15):

Միայն թէ, հոն մտնողը ո՞վ պիտի ունենայ իրեն տէր: Այս հարցումը նոր երկուցութիւն մը յառաջ կը բերէ սուրբ գրոց հատուածներուն մեկնութեանը մէջ: Տարակոյս չկայ թէ թագաւորութեան պետը Աստուած է, հայրը որ երկնից մէջ կը թագաւորէ. ասկէց՝ «երկնից թագաւորութիւն» և «Աստուծոյ թագաւորութիւն» բացատրութիւնները, որոնց մասին խօսեցանք վերեւ: Բայց ի՞նչ կ'ըլլայ Յիսուս՝ իր հիմնած այս ընկերութեան մէջ. ահաասիկ կնճռին հանգոյցը: Եթէ Աստուած, աներկեւանօրէն, կը թագաւորէ իր ընտրեալներու ժողովին մէջ, Քրիստոս ինքն ալ սակայն այդ տիտղոսն է որ կուտայ իր անձին: Երբ զինքը կ'ամբաստանեն թէ «Թագաւոր» կը կոչէ ինքզինքը, Պիղատոս կը հարցնէ իրեն թէ «Դ՞ո՞ւ ես թագաւորն չրէից» (Ղուկ. ԻԳ. 2, 3), որովհետեւ, ամէնուն խոստովանութեամբ, թագաւորական փառքը Մեսիային առանձնանորհումներէն մին էր (Մատ. ԻԱ. 4, 5. Ղուկ. ԺԺ. 38): Բաց աստի, փրկիչը այդ թագաւորութիւնը ըմբռնած է բարձրագոյն և լայնագոյն իմաստով. իրրեւ «Թագաւոր» է որ Որդին մարդոյ օր մը պիտի երևի ամպերուն վրայ, ազգերը դատելու համար (Մատ. ԻԷ. 31, 34, 40): Ինչպէս կ'երևի, Յիսուս Քրիստոս, ճիշդ ինչպէս Աստուած, թագաւոր է երկնից արքայութեան մէջ. վասնզի սա բացորոշ է թէ այս հատուածներուն մէջ երկու ասորեք կամ մըցորդ թագաւորութեանց վրայ չէ որ կը խօսուի. հակառակ պարագային, փրկու-

թեան զործարանաւորութիւնը պիտի եղած ըլլար «յանձն իւր բաժանեալ» թագաւորութիւն մը, յետ իր կործանումին (հմմտ. Մատ. ԺԲ. 25). Ի՞նչ եզրակացնել ուրեմն: Փրկչին այս մասին ուսուցումը հակասական է ուրեմն: Կը յիշեցնեմ այս առթիւ թէ, Բարայէլական աստուածաբանութեան մէջ, ժողովաւորին վեհագոյն թագաւորը, Եհովան, երկրի վրայ իրեն ներկայացուցիչ ունէր Օծեալը (հմմտ. Սղմ. Բ. 4-9). չընտրեաց տնտեսութեան մէջ ալ նոյնը պիտի ըլլայ, սա տարբերութեամբ միայն որ հոս ճշմարիտ Մեսիային վրայ է խնդիրը, որ միակ արժանաւորն է այդ տիտղոսին թելադրած բոլոր անհաճութիւններուն, քանի որ ինքն իսկ կ'ըսէ իրեն համար. «Ամենայն ինչ տուա ինձ ի ձօրէ իմէ, և ե ոչ ոք ճանաչէ զՈրդին և թէ ոչ Հայր, և ե ոչ զՀայր ոք ճանաչէ և թէ ոչ Որդին, և ում Որդին կամիցի յայտնել (Մատ. ԺԱ. 27):

(Շարունակելի)

Ժ. Պ.

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՍՐՔ

Ամենակարոր նպատակը զոր պարէկիմ առաջադրել մեր կեանքին համար, մեր հոգիին ազնուացումն է. ուրիշ քառերով, մեր իմացական և բարոյական կարողութիւններուն յառաջիմութիւնը. or zus ork սակի պայծառութիւն ղնել միտքին մեջ, or zus ork ինկզիմն սակի ազուս ու շաւադն զգալ:

*

Կեանքը վայրկեան մ'է միայն, բայց այդ վայրկեանը քաւական է յախեմական քաներու ձեռնարկելու համար. կը սխալիմ իմեւ պահանջելով այն քանը զոր չի կրնար տալ, վստմ զի չունի, տնողութիւնը. բայց կարծելով քեան պիտի տեւ, մինչ այս մինչ այն, կը խորհիմ, կը գործեմ, կը սիրեմ. և անս ա՛յս իսկ է մարդն ինկնիմ:

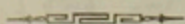
*

Ով որ իր ետին ազնիւ կեանքի մը յիշատակը կը բողո, անսպասելի քարիքի աղբիւր մը կը բողո ասպագայ սերունդին:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

ԳԵՐԵԶՄԱՆԻԴ ԱՌՋԵԻ

Ու կը նիրհե՛ս, մեծ օրէն վերջ, այս լո՛ւռ շիրմի
Թելերուն տակ .

Մեր բաժնւած հրնադարեան փառքերուն մէջ .

Դո՛ւն հանանջ մը անելչ փառքին՝

Պրիամակուած մեր հինաւուրց

Անմահներէն :

Դուն Մեսոպէն պատկեր անմեռ ,

Մեծ Պարթեւի հաննարը պերհ ,

Աստուածախօս Նարեկացոյն յո՛յզը հրդեհ ,

Խիղճն ազամանդ Շնորհալոյն :

Ներհուն դպիր սուրբ մասեանին ,

Ոսկեդարու ջինջ արձագանգ .

Որ զահրնկէց մեր օրերու իմաստութեան ըսպասին մէջ՝

Եղար արի՛ եւ աննահանջ ,

Ու փայլեցա՛ր խաւարին դէմ

Եօրնասեղեան ջահի մը պէս :

Խաղաղութեա՛ն դուն ծիրանի առաքեալ ,

Շունչըդ բարի , բարի անձրեւ

Սա ծփանուդ յարկին վրայ .

Փոքորկէն վերջ :

Նման փուրմին , իր աստուծոյն հրայրքին մէջ ,

Դուն վառեցիր կայծն հինաւուրց ասրուանին ,

Սաղիմական այս բարձունքին :

Եւ դուն եկա՛ր խաղաղութեան

Շունչի մը պէս ,

Ծիածանուիլ այս սուրբ յարկի

Երկինքին մէջ ,

Ծաւալելով տառախարհիկ

Խունկն հոգիիդ :

Ստուերներն իսկ այս սուրբ յարկին ,

Իրենց խոժոռ նկարներէն , հաղցահայեա՛ց , ու ժրպիտով ,

Ողջունեցին փու գալուստը շնորհաբեր .

Խաղաղութիւն

Իջաւ անձեղ :

Ու ծաղկեցաւ եղբայրութեան մօրն ձիւրենին
 Շունչիդ ներքեւ հոգեհրմայ :
 Եւ դուն եկա՛ր ,
 Օսականի մեծ նիրհողի հուրով լեցուած .
 Մինչ հոգիիդ մէջ կը մեծնա՛ր
 Իսէպին այգը ոսկի ,
 Եւ վրէժի բոցը կարմիր , քու հոգեծին
 Զաւակներուն :

Եւ Սիրոնի այս բարձունքէն՝
 Ինչպէս երբեմն Արմաշի .
 Հեղեղեցիր մեղրը մսֆիդ
 Ծառաւահիւծ հոգիներուն մէջ երջանիկ :
 Ռ՛վ, դուն լոյսի հըսկայ փառոս ,
 Զգացումի անհուն պարսէզ ,
 Եւ քու հոգիդ սիրոյ երկինք ,
 Մասեանի մը նըման բացուած
 Մեր աչկերուն :

Բայց երազին հազիւ քերած
 Էջն առաջին .
 Մահուան տժգոյն մասներուն տակ
 Հուսկ փակուեցաւ նայուածքդ անո՛յժ
 Աստեանական վրնիս լոյսին :
 Բայց մընացիր հաւասարիմ , մեծ տարազին քու մեծ եղբօր ,
 «Թէ՛ նառագայքն ե՛րբ է քաղութե՛ր» ,
 Ու դուն մահովդ անմահացար :

Թոյլ տուր ինծի , ո՛վ անսահման
 Ներդրութիւն .
 Եթէ այսօր յիշատակիդ առջեւ կեցած ,
 Եւ մին յետին մտածումիդ զաւակներէն ,
 Փոխան ուրիշ հազարներու ,
 Անգամ մըն ալ արտասուագին , իմ հոգիիս երգը երգեմ ,
 Պաղատելով , որ դուն բնաւ մեզ չլքես ,
 Ու հոգիովդ մեզ հետ ըլլաս ,
 Յաւերժօրէն մեզ խրախոյս ,
 Պարսֆի , զոհի ու գիտութեան սուրբ նամբային՝
 Մեզի ռահուրդ
 Մահէն ալ վեր , մահէն ալ վերջ :

ԵՂԻՎԱՐԿ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ

ԲԵԹՂԵՂԵՄԻ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՋ

Անգղիացի ճարտարապետներէ բաղկացեալ Յանձնախումբ մը, որուն նախագահն է Մր. Հարվէյ, Ս. Յարութեան տաճարի ամբողջութիւնը քննելու համար Լոնտոնէն եկած էր Երուսաղէմ: Պաղեստինի Հոգատար կառավարութեան յանձնարարութեամբ տարւոյս Ապրիլ 20էն սկսեալ նոյն Յանձնախումբը ձեռնարկեց նաեւ քննել ի Բեթղէհէմ Յիսուսի Մենդեան Այրին վրայ բարձրացած հնադոյն տաճարը:

Չորս ամսուան աշխատանքէ յետոյ՝ առ այժմ դադար տրուած է պեղումներուն, զորս նպատակ ունին շարունակել հետզհետէ:

Պեղումներու ատեն երևան հանուած խճանկար յատակներն և հնադոյն շէնքերու մնացորդները վերին աստիճանի հետաքրքրական են ու առատ նիւթ կը մատակարարեն պաղեստինագէտներու խօսքին ու գրիչին:

Նկատելով որ մենք Հայերս դարեւելի վեր կարեւոր իրաւունքներու տէր ենք այդ պատմական ու նուիրական տաճարին մէջ և հոն ունինք կիրիկեան չքանչէն մնացած յիշատակարաններ, աւելորդ չենք համարիր կատարուած պեղումներու արդիւնքը ներկայացնել ՍԻՈՆԻ Ընթերցողներուն, քաղելով Mamert Vionnetի ուսումնասիրութենէն, որ 24 Յունիս և 24 Յուլիս թուականները կրող երկու յաջորդական յօդուածներով երեցաւ JÉRUSALEM երկամեայ հանդէսի Յուլիս-Օգոստոս համարին մէջ:

Այս ուսումնասիրութիւնը բաւական լոյս կը սփռէ Բեթղէհէմի Ս. Մենդեան տաճարի պատմութեան վրայ, թէ և հետո է տակաւին վերջին խօսքը ըսելէ, քանի որ, ինչպէս ըսինք, անաւարտ կը մնան դեռ պեղումները ու նպատակ կայ յառաջ տանիլ զանոնք հետզհետէ:

Ա. ԱՌԱՋԻՆ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ.

1. ՏԱՃԱՐԻՆ ԱՄՐՈՒԹԻՒՆԸ.

Սուրբ Յարութեան կամարներու քննութեան ծառայող թեթեւ լոստակները հաստատուեցան նաեւ Բեթղէհէմի տաճարին մէջ՝ քննելու համար առաստաղին զերանները:

Այդ զերանները բաւական հնութիւն մը ունին ու կը հասնին մինչև Ժէ. դար: Այդ դարուն Թուրքերը զնդակներ չինելու համար կապարի պէտք ունենալով՝ այդ նպատակին կը ծառայեցնեն Բեթղէհէմի եկեղեցիին տանիքի կապարեայ ծածկը, ու ատոր հետեանքով ճանրապէս կը մեծասուին առաստաղի զերանները, այնպէս որ պէտք կ'ըլլայ ամբողջովին փոխել զանոնք և նոր առաստաղ մը չինել: Ժէ. դարէն սողին նման նորոգութեան մը տեղի ունենալը չի յիշուիր: Եւ սակայն, հակառակ երեք դարերու իր գոյութեան, առաստաղը աղէկ վիճակի մէջ մնացած է ցարդ ու կրնայ տոկալ տակաւին երկար տալ:

Առաստաղի քննութիւնը աւարտելէն անմիջապէս վերջ՝ անգղիացի ճարտարապետներու Յանձնախումբը իր գործաւորներուն միջոցաւ ձեռնարկեց եկեղեցիի հիմերուն քննութեան:

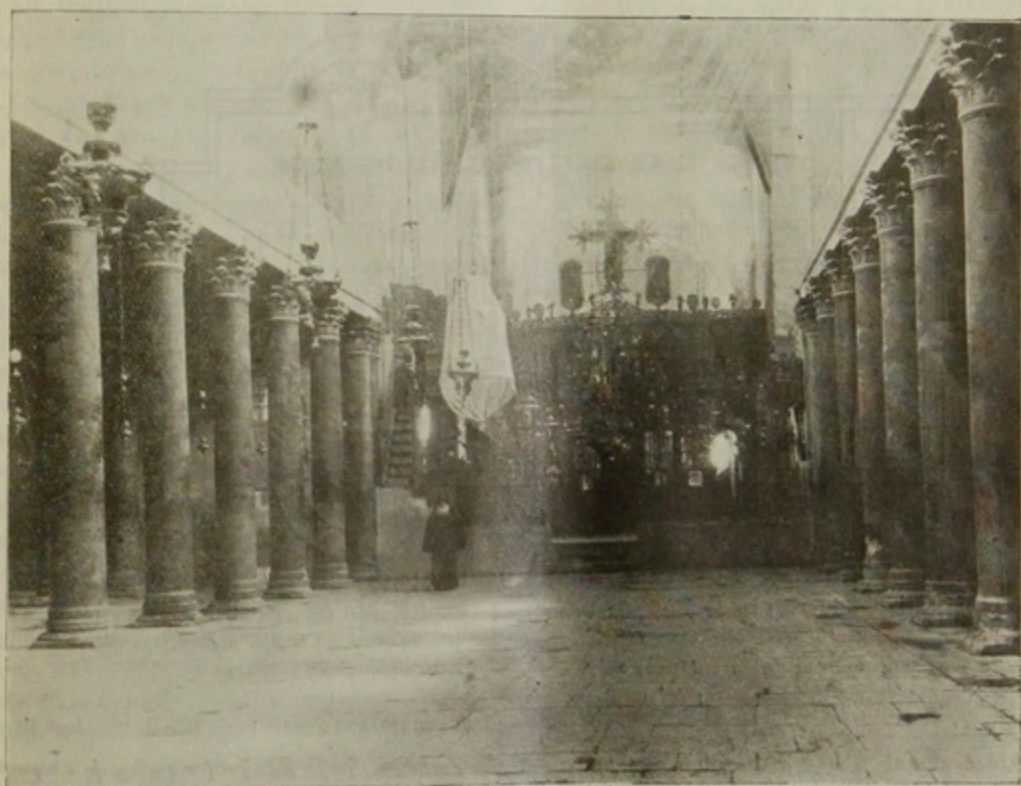
Առաջին քննութեան ատեն, որ տեղի ունեցաւ եկեղեցիի սինաղարդ մասի հարաւարեմտեան անկիւնը, այսինքն աջակողմը՝ ներս մտած ատեն, երևան ելաւ սեւ երկրով մը չքանակուած ըստ բաւականին նրբակերտ խճանկար յատակ մը, որ 75 սնդմ. ցած էր այժմեան սալայատակէն: Ասիկա տարակոյս չկայ՝ թէ կոստանդինեան եկեղեցիին յատակը միայն կրնար ըլլալ: Բայց զարմոնք պատճառող պարագան սա՛ էր՝ որ այն պատուանդանը, որու վրայ կանգնած էր սիւներու շարքը,

գրեթէ 20 սնդմ. բարձր էր խճանկար յատակի մակերեսէն, որուն բոլոր եզերքները խանդարուած էին, ու ասիկա այն կարծիքը կու տար թէ յետնագոյն ժամանակի մէջ նորոգութիւն մը եղած է հոն: Անդդիացի ճարտարապետները խորացուցին պեղումները մինչև ժայռը: Այն տեսն տեսնուեցաւ որ ժայռին մակերեսը խնամքով հարթուած էր, որպէսզի իբրև հիմ ծառայէր սիւներու յիշեալ պատուանդանին, որ շինուած էր գեղեցիկ լայն քարերով, թէև ոչ այնքան սրբատաշ: Պատ-

նութեան ժամանակ, այսինքն կոստանդինոսի շրջանին, սիւներու պատուանդանը բարձր էր խճանկար յատակի մակերեսէն, այլ ընդհակառակը 10 սնդմ. աւելի ցած էր անկէ, ինչոր կը հաստատուի՝ եթէ ուշադրութեամբ զիտուի քարերու առաջին շարքը:

Աւելի կարծր ու աւելի խնամքով կոփուած քարերէ բաղկացեալ պատուանդանի առաջին շարքը, որ 20 սնդմ. հեռու է խճանկարէն, յետին ժամանակի նորոգութիւն մըն է, որ եղած է Յուստինիանոս

Բերդենեմի Ս. Յճնդեան Տաճար:

ուանդանին վերև կը գտնուէր շարք մը աւելի կարծր ու աւելի նուրբ կոփուած քարերու, որոնց վրայ, սիւներու հաստատուած տեղը, իբրև սիւնախարխիս քառակուսի գեղեցիկ քարեր կը հանգչէին: Երկուստեքն ալ միևնոյն ձևը և քարերու միևնոյն չափուածքը տեսնուեցան նաև տաճարի զանազան տարրեր կէտերուն վրայ:

Բաւական տրամաբանական կը թուի որբնն եզրակացնել՝ թէ խճանկարի շի-

կայսեր (527-569) հրամանով: Բայց անկէ կա պիտի չկրնար այդ նորոգութիւնը ընել ու կոստանդինեան շինուածքի սիւները վեր բարձրացնել՝ տաճար քանդելու կոստանդինոսի եկեղեցին:

Այս տրամաբանական եզրակացութիւնը կը հիմնուի Ժ. դարէն հասած վաւերագրի մը վրայ: Այդ դարուն Ազեքսանդրիոյ եւ տիքիոս պատրիարքը Բեթղէհէմի եկեղեցիի շինութեան մասին հետաքրքրական

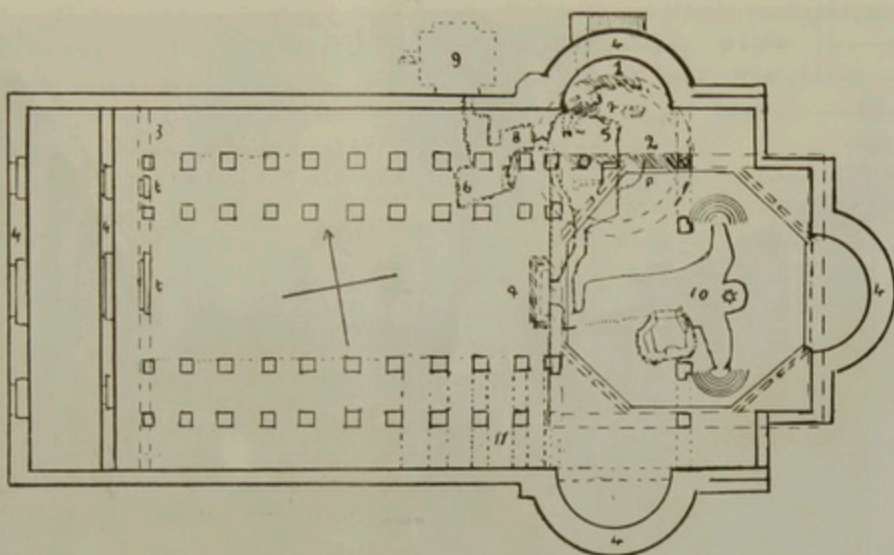

դէպք մը առաջ կը բերէ իր Տաւեղիւրին մէջ: Նախնառաջ կը նկարագրէ Երուսաղէմի Պետրոս պատրիարքին կողմէ Սուրբ Սարգիս բանագնաց զրկուելը Բիւզանդիոնի արքունիքին մօտ, որպէսզի Յուստինիանոս կայսեր օգնութիւնը հայցէ թէ՛ ի նպաստ 529 թուին Սամարացիներէ կողոպտուած ու հրդեհուած եկեղեցիներու նորոգութեան և թէ ուրիշ կարգ մը բարեպաշտական հաստատութեանց, մասնաւորապէս Նորա-կերտ Սրբուհի Մարիամ եկեղեցիի շինութեան: Ապա Տաւեղիւրին հեղինակը Յուստինիանոսի կողմէ տրուած հրամանները

2. ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ.

Եւտիքիոս ապա կը յարէ՝ թէ կայսրը զժողով մնալով թէոգորոսի նորոգութենէն, կը յանդիմանէ զայն՝ յումպէտս վատնած ըլլալուն համար իրեն յանձնուած գումարը, ու կտրել կու տայ անոր զլուխը:

Յիշեալ վաւերագրերը, ուրեմն, ճշգրտօրէն կը ներկայացնէ այն դէպքերը, զորս կու գան հաստատել այժմեան պեղումները: Կարելի է հիմա վստահարար ըսել՝ թէ բիւզանդացի ճարտարապետը կոստանդինեան եկեղեցին քանդած ու նորը շինած է հիմէն:

ՏԱՃԱՐԻՆ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾՈՒ

1. Աղբիւսանոցի մեմեանին պատը. ա) եկեղեցիի վերածուած մեմեանին բիւստնէական խնամկարը. —
2. Կոստանդիանոսէն առջի եկեղեցիին պատը. բ) նոյնին խնամկարը, գ) նոյնին սանդուխը. —
3. Կոստանդիանոսի պատը. դ) դուռը, ե) սեմերը. — 4. Յուստինիանոսի պատերը. —
5. Բերդենէմի մանկանց ստրեկերեայ այրը. —
6. 7. 8. 11. Ստրեկերեայ զերեզմաններ. — 9. Յերոնիմոսի ստրեկերեայ մասուրը. — 10. Ս. Թննդեան Այրը:

շիշելէ յետոյ՝ կ'աւելցնէ. «Կայսրը իր զոր-կած անձին հրամայեց քանդել Բերդենիմի եկեղեցին, վասնզի փոքր շէնք մըն էր ան, ու տեղը շինել հոյակապ ու լայնամիտ այնպիսի եկեղեցի մը, որուն նմանը չգտնուի Երուսաղէմի մէջ: Դրկուած անձը (Թէոգորոս ճարտարապետ) հասնելով Երուսաղէմ՝ շինեց օտարներու համար հիւրանոց մը, աւարտեց Նորակերտ Սրբուհի Մարիամի շինութիւնը, նորոգեց Սամարացիներու ձեռամբ հրդեհուած եկեղեցիները, հիմեց նորանոր վանքեր, ու վերջապէս՝ քանդեց Բերդենիմի եկեղեցին ու վերաշինեց զայն այնպէս՝ ինչպէս որ է այսօր»:

Ճարակոյս չկայ՝ թէ չափազանց խանդարուած ըլլալուն համար խճանկարները, միտքէն չանցուց վերանորոգել զանոնք, ուստի վեր բարձրացուց սիւններու պատուանդանը, և կոստանդինեան սիւնները, իրենց խոյակներով միասին, վերստին զետեղեց նոր հիմերու վրայ, զորս նաեւ վեր հանած էր իրենց հին յատակէն: Իսկ իրենց տեղերը հաստատուած քովթարները (architrave) վեր բռնեցին շէնքին մնացեալ մասը իր ձեղունով միասին:

Այս նոր շինութեան մէջ բաւական աչքի զարնող ուրիշ փոփոխութիւններ ալ եղան:

Ձ. դարուն բիւզանդացի ճարտարապետները եկեղեցիներու նոր յատկագրի մը յղացած էին: Քրիստոնէական շէնքերու խաչաձև յատկագրի մը, որ խիստ հազուադէպ էր նախընթաց դարերուն, կը սկսէր ընդհանրանալ՝ իրրեւ խորհրդանշող քրիստոնէական գաղափարին: Միւս կողմէ՝ երևան կ'ելլէին եկեղեցական պաշտամանի նորանոր պահանջներ, որով կը ստիպուէին պատարագ մատուցուած սեղէն զատ ուրիշ տեղեր ալ շինել: Ահա՛ այսպէս բիւզանդական եկեղեցիներու մէջ սկսան շինուիլ *սորհրդանոցը* (Prothèse) և Աւանդակունը կամ Սարկաւապսունը (Diaconicon): Նորհրդանոցը սովորաբար կը գտնուէր պատարագամատոյց սեղանին աջ կամ հիւսիսային կողմը և Սարկաւապսունը՝ ձախ կամ հարաւային կողմը:

Բեթղէհէմի մէջ Թէոդորոս ճարտարապետ կրցած է զիւրուի մը իրականացնել իր այս նոր յատկագրի մը: Սիւսլ չ'ըլլար ենթադրել՝ թէ Կոստանդիանոսի դարուն կային արդէն երկու փոքրիկ կողակներ եկեղեցիի այժմեան թեկերուն երկու ծայրերը: Սակայն հիւսիսային ու հարաւային այդ երկու փոքրիկ կողակները մաս չէին կազմեր Կոստանդիանոսի եկեղեցիին, որ ունէր միայն մէկ կողակ: Այդ փոքրիկ կողակները, որոնց նման կրնար հատ մըն ալ գտնուիլ զլիսաւոր կողակին ետին՝ արեւելակողմը, պէտք է ծագած ըլլային իրրեւ մկրտարան: Եւ արդէն նախնական եկեղեցիներու մէջ մկրտարանը զետեղուած կ'ըլլար եկեղեցիի սնարքի կողմը. իսկ քանի մը եկեղեցիներ ունէին նոյնիսկ մէկէ աւելի մկրտարաններ: Բեթղէհէմի մէջ զանազան ազգեր, որոնք իրենց լեզուով սաղմոսերգութիւններ կ'ընէին Սրբուհի Պաւլինէի յուզարկութեան ժամանակ, կրնային իրենց յատուկ մկրտարանները ունենալ: Եթէ պեղումները առաջ տարուն՝ հաւանական է որ երևան ելլեն Կոստանդիանոսի այս կողակաձև մկրտարանները եկեղեցիի այժմեան թեկերուն ծայրը: Յուստինիանոսի ճարտարապետը՝ Թէոդորոս՝ ուրիշ բան չէ ըրած, բայց միայն ընդլայնած է նախկին հիմքերը ու իրական կողակներ ձևացուցած է նորաշէն եկեղեցիին մէջ:

Պեղումները երևան բերին նաև զէպիֆանիան Այրին վրայ բացուող սանդուխի

մը ներկայութիւնը: Հ. Վէնսան և Հ. Արել կանուսէն ենթադրած էին արդէն այդպիսի սանդուխի մը գոյութիւնը՝ բացուածք մը նշմարելով Այրին ժայռուտ ներքնակողմը, կաթնաց սեպական նրբանցքին մէջ: Կոստանդիանոսի դարու այս սանդուխը յայտնի է որ խափանուած է Յուստինիանոսի ժամանակ՝ Սիւնազարդի նախկին խճանկար յատակը ծածկուելուն և 65 սնդմ. վեր բարձրանալուն պատճառաւ, ու նոր յատակը ծածկուած է մարմարիոնէ սալաքարերով, որուն նմանները կ'երևին դեռ Յունաց եկեղեցիին մէջ ու անոր կրակին քովի: Այդ սալաքարերը վերցուցին ետքէն Մահմետականները և Օմարի մզկիթը փոխադրեցին:

Թէոդորոս ճարտարապետի Կոստանդիանոսի եկեղեցիին վրայ կատարած այս նորոգութեան ատեն վերցուցաւ ներքնանդանակը (atrium) ու անոր տեղ դրուեցաւ Գալսալմբարան մը կամ գաւիթ մը (narthex), որ Ձ. դարուն շատ ընդհանրացած էր արդէն:

Յուստինիանոս այս աշխատութեանց մասին երբ տեղեկացաւ իր ճարտարապետէն՝ զԹեոֆիլոսէն, վասնզի անիկա չէր կրցած իր վեհապետին փափաքին համաձայն լայնանիստ ու վեհալուք եկեղեցի մը կառուցանել, ու իր այդ յանցաւոր զանցառութիւնը քաւած էր իր զլիսապարտութեամբ:

Եկեղեցիի սիւնաշարի մասին մէջ երևան հանուած Կոստանդիանոսի մողայիքները կը ներկայացնեն այլևայլ գունաւոր նկարներ և հրաշալի եզերազարդեր. ասոնց մասին գաղափար մը տալու համար՝ մէկ քանի լուսանկարներ կը ներկայացնենք յօդուածիս հետ: Ափսոս որ խանդարուած է այդ խճանկարներու կարեւոր մէկ մասը ու ասոնց հետ թերեւ փճացած ըլլան նաև արձանազրութիւններ:

Կեդրոնական սանդուխի ձախակողմը խճանկար յունարէն բառ մը միայն գտնուեցաւ — ΙΧΘΥΣ, որ կազմուած է Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ (= Յիսուս Քրիստոս Որդի Աստուծոյ Փրկիչ) բառերու սկզբնատառերէն:

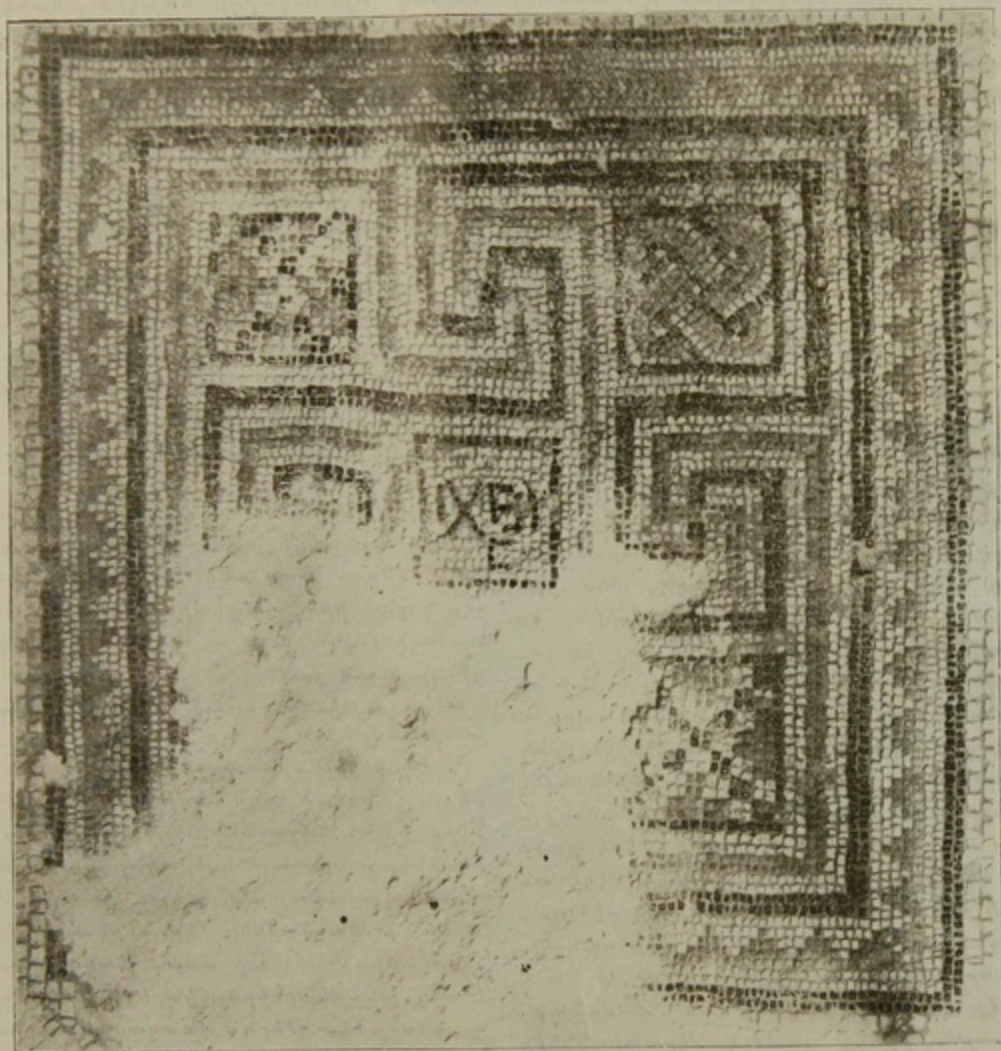
Բ. ՆՈՐ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ.

Բեթղէհէմի եկեղեցիին մէջ կատար-

աւած առաջին պեղումներէն յետոյ Լոն-
տոնէն եկած անգղիացի ճարտարապետաց
Յանձնախումբի նախագահ Մր. Հարվէյ,
որ պաշտօն ունէր շէնքին ամբօթիւնը
քննելու, շարունակեց պեղումները, որոնք
նոր ու շատ կարեւոր արդիւնքներ տուին:
Ուսումնասիրութեան հեղինակը իր 24

սխակողմը դառնաւ զեղեցիկ խճանկար-
ները յուսալ կու տային թէ աւելի կարեւոր-
ները երեւան պիտի ելլէին հարաւային կող-
մը: Հողերը վերցնելու աշխատանքը բա-
ւական փափուկ եղաւ ու մեծածախս, բայց
զօրախտաբար առանց ռեէ գոհացուցիչ
արդիւնքի: Հարաւակողմի խճանկարները

Խոնակար Յունական արձանագրութեամբ:

Յուլիս թուակիր երկրորդ յօդուածով կը
ներկայացնէ այն նոր պեղումներու մասին
իր տեսութիւնները, զորս քաղութամարտ
առաջ կը բերենք ստորեւ:

1. ԿՈՍՏԱՆԴՆԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԽՃԱՆԿԱՐՆԵՐՆ
ՈՒ ՍԵՄԵՐԸ.

Եկեղեցիի սինագարդի կեդրոնին հիւ-

նուաղ անաղբաւ մնացած էին քան հիւ-
սիսակողմիները, և հոն քանի մը տեղեր
մինչեւ անգամ հրդեհի ու մօթիբի հեաքեր
նկատուեցան: Առատաղի գերանները,
զորս Սամարացիք 529ին կրակի տուած
էին, կը թուի թէ այդ տեղին վրայ ինկած
էին ու իրենց անկումով խճանկարի կա-
րեւոր մէկ մասը փճացնելէ յետոյ՝ նոյն այդ

տեղը մոխրացած և նորանոր աւերների
գործած էին:

Սխնագարդի կեղրոնը, այսինքն երկու
կողմի սխներու կրկնակ շարքերուն մէջ՝
տեղի յատակը ամբողջովին բացուելէ վերջ՝

տակի խճանկարներու նրբութիւնը. ատոնք
երկրաչափական նկարներ էին ու կեղրոնը
ծաղկաձև զարդեր կային:

Հնախօսները ի տես այս նուազ խնամ-
քով շինուած խճանկարներուն, կարծիք

Կոստանդինեան խճանկար՝ Սխնագարդին կեղրոնը:

անոր հարաւային կողմնակի մասին վրայ
առաջին քննութիւն մը կատարուեցաւ, ու
այնտեղ նորէն խճանկարներ երեւան ելան,
որոնք չունէին սակայն կեղրոնական յա-

յայտնեցին՝ թէ ատոնց ամբողջութիւնը
կրնար Կոստանդլուանոսէ վերջի և Յուստի-
նիանոսէ առաջուան շրջանի մը գործը ե-
ղած ըլլալ, մանաւանդ որ այս վերջին

խճանկարի մակերեսը չէր յարմարեր Յու-
նաց եկեղեցիին առջև նոր դանուած սան-
դուխի ուղղութեան: Այդ սանդուխը շին-
ուած էր փխրուն քարերով, յարեման
կոստանդինեան եկեղեցիի սեմի քարերուն:

Ճշգիւ կը միանար այդ սեմերուն, միայն
մօտաւորապէս 15 մնդմ. ցած մակերեսով մը:
Զախակողմի սեմին աստիճանը տեղ մը չառ
մաշուած էր երթեկէն, ու հարկ տեսնուած
էր մոզայիքէ կարկտանով մը հաւասարեցնել

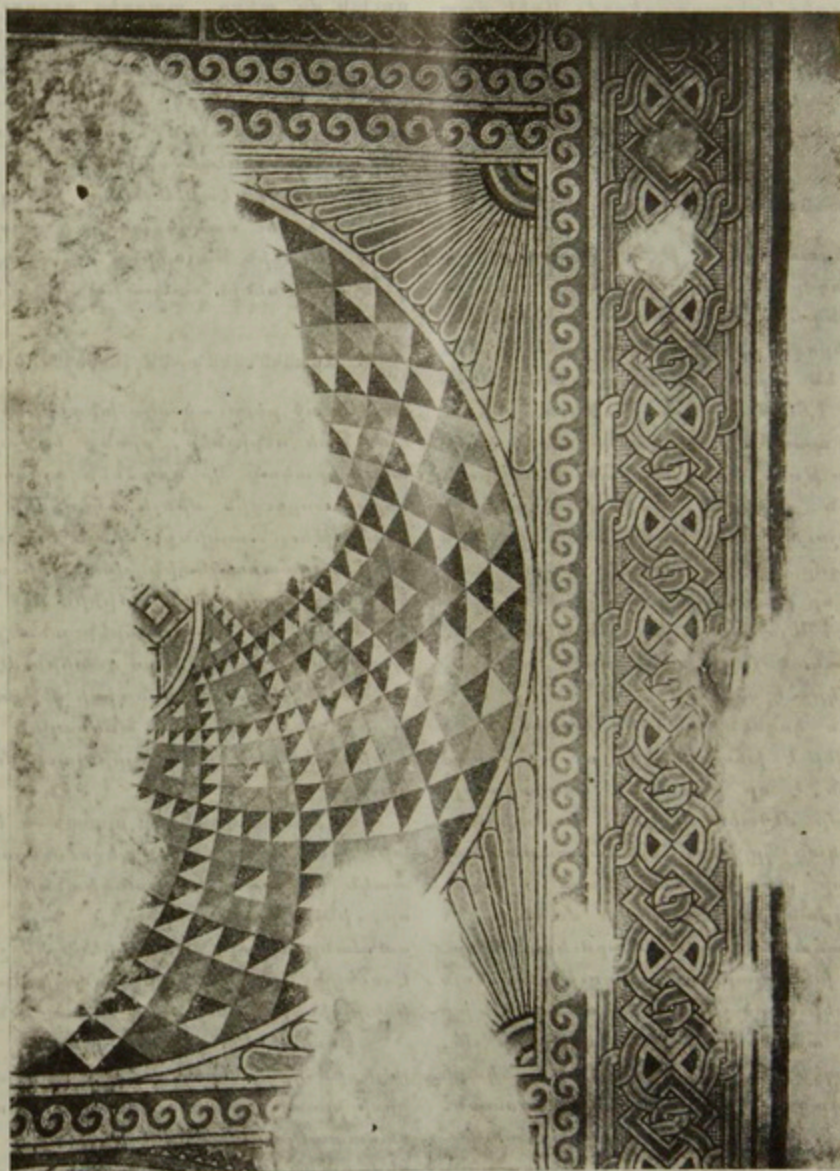
Կոստանդինեան խճանկար՝ Սիւնազարդիկ կեդրոնը:

Այդ սեմերէն երկուքը, միջինը և ձա-
խակողմինը, բացուած էին արդէն: Անոնք
հիմակուան պատէն 1,75 մէդր դէպի ներս կը
գանուէին: Այդ կողմի խճանկար յատակը

դայն ընդհանուր մակերեսին: Այսպիսի բան
մըն ալ նկատուած է նորաղիւտ սանդու-
խին վրայ, ուր մոզայիքով լեցուած է մաշ-
ուելէն ցած իջած աստիճանին երեսը:

Այդ խճանկարներու մասին ինչ որ
ալ բլլան զանազան կտրծիքները, կարելի
է սակայն հաստատել թէ Կոստանդիանոսէ
յետնագոյն շրջանի մը գործ եղած բլլան
անոնք, ժամանակի կան համեմատութեան
տարին մէջ կը խօսի Իստրիոյ Պարենցոյ քա-
ղաքին մէջ զանուած եկեղեցիի մը խճանկա-
րի մասին, որ յատկապէս ուսումնասիր-
ուած է Amoroso և Marouchi գիտուննե-
րու կողմէ ու կը համարուի աւելի առաջ

Կոստանդինեան խճանկար՝ Սիւնագարդին կեդրոնը:

կէտեր, որ թոյլ կու տան մօտեցնել զա-
նոնք աւելի նախնագոյն շրջանի մը:

Dom Leclercq իր Manuel d'Archéolo-
gie chrétienne անուն գործին երկրորդ հա-
ջան Դիոկղեսիանոսի հալածանքը՝ 303ին:
Աչքի զարնող մեծ նմանութիւն մը կայ այդ
խճանկարին ու Բեթղեհէմի խճանկարնե-
րուն միջև: Այդ երկու քը գրեթէ միեւնոյն

զարգերը ունին — քառակուսի զարդերու միջև զետեղուած յունադրուող խաչածեւեր — որոնք թէ՛ հոս և թէ՛ հոն ընդհանուր նմանութիւն մը ունին իրարու հետ։ Պէտք է ըսել, սակայն, թէ Բեթղեհէմի խճանկարները աւելի տպաւորիչ են իրենց լայն ու շքեղ եզերազարդերով։ Ասկէ զատ Բեթղեհէմի եկեղեցիին մէջ ուրիշ զարդանկարներ ալ կան, անբաղդատելիօրէն աւելի գեղեցիկ, որոնք միակ յատկանիշն են կոստանդինեան զարուսն։

2. ՅՈՒՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒ ԱՌՋԵՒԻ ՍԱՆԴՈՒՆԸ.

Ըսուեցաւ որդէն՝ թէ Սիւնազարդի տրեւելագողմը՝ Յունաց եկեղեցիին առջեւ շքեղ սանդուխ մը գտնուած է երեք աստիճաններով, որոնց երկուքը միայն տեսանելի են առ այժմ։ Սանդուխը 5 մէդր լայնք և 1,60 մէդր երկարութիւն ունի ու կը դպչի պատի մը, որ կճաշողախով ձեւաւորուած կը թուի, ու շինուած է փերուս տեղական քարերով. իսկ աստիճանները շատ մաշուած են։ Առաջին աստիճանին ձախակողմը, գէպի հարաւ, այնքան ցած լիցած է՝ որ խճանկար յատակը անոր վրայ հակած է։ Այս սանդուխը, ինչպէս ըսուեցաւ, յետնագոյն չէ խճանկարէն, այլ ժամանակակից է անոր։

Միւս կողմէն ոտաջին աստիճանը 8 մետր. վեր է խճանկարէն, ու այս հանգամանքն է որ բաւական զժաւարալոյժ խնդիր մը մէջտեղ կը դնէ, վասնզի անհաւանական կը թուի որ ճարտարապետը սանդուխի առաջին աստիճանը 8 մետր. բարձր զրած ըլլայ յատակի մակերեսէն։ Այս պատճառաւ ոմանք տարուեցան կարծել՝ թէ խճանկարն ու սանդուխը միեւնոյն ժամանակի գործ չեն, քանի որ սանդուխի առաջին աստիճանին բարձրութիւնը մօտաւորապէս 16 մետր. վեր է խճանկարի ներքեւ գտնուած ժայռէն։ Եթէ կոստանդինեան է խճանկարը՝ սանդուխը անտարակոյս աւելի առաջ պէտք է շինուած ըլլայ, իսկ իթէ կոստանդինեան է սանդուխը՝ այն ատեն խճանկարը ետքի ժամանակի գործ պէտք է ըլլայ։ Այս է պատճառը որ հնախօսներէ ոմանց կարծել կու տայ թէ յետնագոյն ժամանակի գործ է խճանկարը։ Ուսումնասիրութեան հեղինակը կը հա-

ւատայ, սակայն, թէ ամբողջ խճանկարը կոստանդինեան շրջանին կը պատկանի, հետեւապէս աւելի հին պէտք է ըլլայ սանդուխը։ Ատոր ապացոյցը կու տայ քիչ մը անդին։

Կոստանդինոսի ճարտարապետը իր աշխատած մասին մէջ բացաւ ուրիշ սանդուխի մը տեղը, տարբեր ուղղութիւնով մը, որ կը բացուէր Մենդեան Այրին վրայ։ Ետքէն Յուստինիանոսի ճարտարապետը, որ Սիւնազարդի մակերեսը բարձրացուցած էր 65 մետր., չկրցաւ օգտագործել կոստանդինեան սանդուխը, ու ստիպուեցաւ շինել գէպի Ս. Այրը իջնող բոլորչի այն երկու սանդուխները, զորս անփոփոխ պահեցին խաչակիրք ու անոնք են որ գոյութիւն ունին տակաւին մինչև այսօր։

3. ԶԱՆԱԿՈՂՄԵԱՆ ԿԱՍ ՇԻՍՒՍԱՅԻՆ ԹԵՒԸ.

Առաջ բերուած այս խնդիրներէն զատ կան նաև ուրիշներ, որոնք երթալով հետաքրքրական կը զարմեն պեղումները, զորս հասցուցին մինչև եկեղեցիի ձախակողմի թևը, այսինքն մինչև Յուստինիանոսի ճարտարապետին շինած հիւսիսային կողակը, որ Հայոց բաժինին մէջ կ'իյնայ այժմ ու հոն կը կատարեն անոնք իրենց պաշտամունքները։ Այս գօտին մէջ զրտնուած են չէնքերու այնպիսի մնացորդներ, որոնք հնախօսական ամենամեծ արժէք ունին Բեթղեհէմի Ս. Այրին պատմութեան համար։

ա) Կոստանդինոսի պատը. — Այս կէտին վրայ կատարուած պեղումներու նպատակն էր ճշդել Կոստանդինոսի պատը, որ, ինչպէս կը կարծուէր, այդ կողմէն սահմանը պիտի ըլլար եկեղեցիի շէնքին։ Ըսուեցաւ՝ թէ Կոստանդինոսի ժամանակ եկեղեցիները միայն մէկ կողակ ունէին։

Յուստինիանոսեան կողակի ամբողջ լայնքին վրայ երևան ելաւ Կոստանդինոսի պատը, զոր կտրած էին՝ անոր վրայ հաստատելու համար հիւսիսային կողակի հիմը։ Հոն կային մեծագոյն խնամքով զետեղուած ու շատ լաւ վիճակի մէջ մնացած չորս քարաշարքեր, որոնցմէ սակաւ ինչ դուրս ելած մասերը սահմանադժուած էին իրր 15 մետր. լայնքով բուական լաւ կոփուած միջնորմով մը։ Ատոր քանի մը քարերը Յուստինիանոսի ճարտարապետը օգ-

տապործած է կողակին հիմը դրած ատեն:

Կոստանդինեան այս պատին մէջտեղ պէտք էր բլլար նաեւ դուռ մը, վասնզի գտնուեցաւ սրբատաշ քարերով դրոնդի մը, որ իր տեղը կը մնար տակաւին: Այս գիւտը կու գար հաստատել այն ենթագործութիւնը, զոր ուսումնասիրութեան հեղինակը իր նախընթաց յօդուածին մէջ բրած էր միջը-տարանի մը հոն ներկայութեան մասին:

բ) Ագրիանոսի կլորակ մեհեանը. — Յօդուածողիւրը ենթագրած էր նաեւ՝ թէ այդ մկրտարանին տեղը փոքրիկ կողակ մը կար, եկեղեցիէն դուրս, կոստանդինեան պատին հաւաքը շինուած ու վերոյշեալ դրան միջոցաւ եկեղեցիին միացած: Գոյութիւն ունեցած է արդաւեւ այդ փոքրիկ կողակը ու գտնուած է անիկա հիմա: Բայց սովորական կողակ մը չէ այն, այլ բոլորշի աղեղ մը, հաղիւ 1,75 մէզր հեռու կոստանդինեան պատէն: Այդ աղեղը իր վրայ ունի 1,85 մէզր բարձրութեամբ քարերու երեք շարքեր, որոնց առաջին երկուքին բարձրութիւնն է 65 ական սնդմ. և երրորդինը՝ 55 սնդմ.:

Ի՞նչ կը ցուցնէ կրնար բլլալ այս շէնքը: Անիկա շինուած չէր անշուշտ իրիւ մկրտարան: Կոստանդինոսէն առաջ էր ան՝ թէ վերջը: Ի՞նչ նպատակի համար ուրեմն շինուած էր անիկա: Հի՞նչ շէնք մըն էր արդեօք՝ զոր օգտագործած էր կոստանդինոսի ճարտարապետը ու ետքէն լքուած էր Յուստինիանոսի ճարտարապետին կողմէ: Ահաւասիկ կարգ մը հարցեր, որոնք ժամանակ մը պիտի գրադեցնեն հնասօսներ:

Ուսումնասիրութեան հեղինակը իր կողմէ վարկած մը կը ներկայացնէ այս մասին և կը յուսայ որ նորանոր պեղումներ ճշմարտեն դայն:

Յիշեալ քարաշարքի վերնամասի ներքին ճակատին վրայ նուազ խնամեալ գործ մը նշմարուած է, որու քարերուն տաշուածքը յատկանշական է ու շատ ծանօթ: Գործաւորը գործածած է այնտեղ իբր 8 սնդմ. լայնքով քար տաշող տառամետր մուրճ մը, ու ատով ձեւացուցած է բոլորշի աղեղ մը, իր բազուկին երկարութիւնը բնիկով բոլորակին շուռաւիղը: Այս ձեւը, ինչպէս գիտե՛լ կու տայ շ. Վէնսան իր Jérusalem nouvelle երկասիրութեան մէջ, բացորոշապէս հոսմէական է ու կը վերա-

բերի Ագրիանոս կայսեր ժամանակին ու կը տարբերի հերովդէսեան ձեւէն, որ կ'երևի Հրէից Տաճարի սարահարթին հարաւային պատին վրայ:

Շատ բանաւոր է ուրեմն հետեցնել թէ Բեթղեհէմի եկեղեցիի հայկական բաժինին մէջ այժմ գոյութիւն ունի Ագրիանոս կայսեր ժամանակէն հոսմէական շէնքի մը մնացորդը: Յերոնիմոս 396 ին առ Պաւլինէ ուղղած նամակին մէջ կը գրէ՝ թէ Ագրիանոս նուիրական անտառ մը տնկած էր Յիսուսի Խննդեան Այրին վերեւ, ու հոն կռապաշտները Աստղիկի տարփածուին՝ Ագոնիսի պաշտամունքը կը կատարէին: Բայց Յերոնիմոս ունէ շէնքի յիշատակութիւն չ'ընել իր նամակին մէջ: Արդ՝ կը մնայ այժմ գիտնալ՝ թէ կայի՞ն արդեօք այնպիսի նուիրական անտառներ, որոնց մէջ Վեստայի կամ ուրիշ շատուածներու նուիրուած փոքրիկ մեհեաններ չ'գտնուէին: Հաստատական պատասխան կու տայ այս մասին Henry Thedenat իր Dictionnaire des antiquités grecques et romaines de Darembert et Saglio գիրքին մէջ: Անիկա իր աեսութիւնը կը հիմնէ Պաւսանիոսի մէկէ աւելի էջերուն վրայ, և ծանօթագրութեան մը մէջ թուելով գրեթէ բոլոր նուիրական անտառները, որոնց մէջ կային մեհեաններ, արձաններ կամ սեղաններ՝ կ'աւելցնէ. «Այդ մեհեանները մերթ կը նուիրուէին ուրիշ աստուածութիւններու ալ, տարբեր անոնցմէ՝ որոնց նուիրուած էին անտառները»:

Այս լուստարանութեան վրայ հաստատապէս կարելի է ըսել՝ թէ Բեթղեհէմի նուիրական անտառը փոքրիկ մեհեան մը ունէր իր մէջ: Վերջին պեղումներու ատեն երևան ելած աղեղը ապացոյց է՝ թէ կար հոն իբր 10,70 մէզր տրամագիծով կլորակ մեհեան մը, որ իր տեսակի շէնքերու շատերուն պէս շրջապատուած էր սիւներով:

Իսկ այդ սիւները յետոյ չ'են օգտագործուած արդեօք եկեղեցիի շինութեան ատեն:

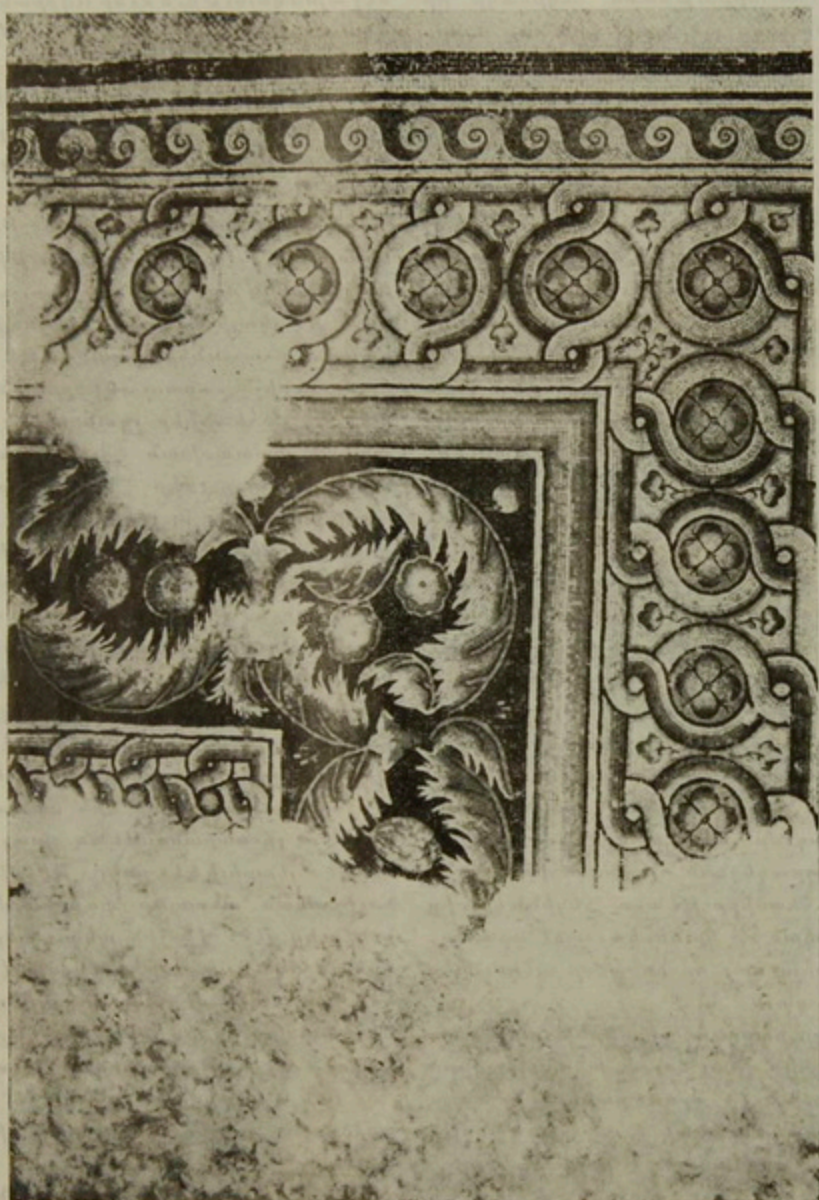
Այս հարցումին պատասխանելու համար հարկ է ի մտի ունենալ՝ թէ, ինչպէս կը կարծուի սովորաբար, հոսմէական շրջանի սիւները շատ աղէկ ճշգրտած չ'փեր ունէին և թէ այժմ Բեթղեհէմի եկեղեցիին մէջ գտնուած սիւներն ալ յարեւման են ատենց:

զ) Առաջին ֆրիսոնեական եկեղեցին. — Քանի հետզհետէ առաջ կը տարուին պեղումները, այնքան նորանոր խնդիրներ մէջ տեղ կ'իյլեն:

Փոքրիկ շեղանկիւններէ կազմուած

թէ ասիկա կոստանդիանոսի ժամանակէն նախնազոյն դործ մըն է: Ո՞ր շէնքին կը պատկանէր այդ խճանկարը: Ուսումնասիրութեան հեղինակը կը կարծէ՝ թէ ասիկա կը պատկանէր հեթանոսական մեհեանին,

Կոստանդինեան խնակար՝ Սիւնազարդին կեդրոնը:

խաչերով ցանցնուած օպիտակ խճանկար մը քանդուած է մասամբ կոստանդինեան պատին շինութեան ոտեն: Բայց և այնպէս գտնուածն ալ բուական է ցոյց տալու՝

բայց այն ժամանակաշրջանին՝ երբ ֆրիսոնեայք զբաւած էին մեհեանը: Յերոնիմոսի վկայութեան համաձայն՝ նուիրական անտառը թէև հեթանոսներու ձեռքն էր մինչ-

չև կոստանդիանոս, բայց պէտք է նկատի ունենալ՝ թէ քրիստոնեաները Յիսուսի ծննդեան յիշատակը անխափան կը պատուէին Ս. Այրին մէջ, ինչպէս 155 թուականին կը վկայէ Ս. Յուստինոս Նապոլեացին^(*)։ Այդ մասին համաձայնութիւն մը գոյացած էր անշուշտ հեթանոսներու հետ, ինչպէս նման համաձայնութիւններ եղած էին այլոք, զոր օրինակ Մամբրէի մէջ, դիտել կու տայ Հ. Վէնսոն։ Տարբեր օրեր, նոյն իսկ միենոյն օրը, հեթանոսները Աղոնիսի և քրիստոնեաները Յիսուսի տօնը կը կատարէին։

Իսկ Բեթղէմի Նուիրական տնտառը կը յաճախէին միայն լեզէոնական զինուորները ու քանի մը անցորդ սիրելացի վաճառականներ։ Անտառը աւելի կամ նուազ լքուեցաւ, երբ հռոմէական լեզէոնները մասամբ հեռացան Երուսաղէմէն զէպի կայսրութեան ուրիշ կողմերը։ Ատոր մերձաւոր թուականը կրնայ ըլլալ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր շրջանը (161-180), վասն զի ան էր որ պաշտպանեց կայսրութիւնը Պարթևներու և Դանուբի բարբարոս յետուակներուն դէմ։ Իր որդին ու յաջորդը կոմոդոս (180-192) չափազանց անձնատուր ըլլալով խաղերու և հաճոյքներու, չհալածեց քրիստոնեաները։ Անիկա զոհացում տալու համար իր սնափառութեան ու բարձրացնելու համար իր անուան հմայքը՝ իրեն վերագրեց իր հօր բոլոր փառքն ու արժանիքները։ Հռոմ ու Երուսաղէմ կոմոդոսեան զաղթականութիւններ եղան, զինուորներն ու ծերակուտականները կոմոգլանի անունը կը կրէին և տարիին ամիսները իր անուններով ու տիտղոսներով կոչուեցան։

Հետեւապէս կարելի է ենթադրել՝ թէ անոր օրով յիշեալ հեթանոսական փոքրիկ մեհանը, որ երեսի վրայ ձգուած էր, Խննդեան առաջին եկեղեցին եղաւ, մինչև որ յետոյ անոր տեղ աւելի մեծ եկեղեցի մը շինուեցաւ։

դ) Երկրորդ Բիսոսնեական եկեղեցին.—

(*) «Բեթղէմի քրիստոնեաները կը հաստատեն իրենց հայրերէն ընդունած աւանդութիւնը՝ ցոյց տալով այն այբը, որ ծնաւ կոյսը ու հանգչեցուց իր որդին»։ Եթէ ցոյց կու տային այբը, ուրեմն կրնային հօն մտնել, կրնային նաև քայն պատուել։

Քրիստոնէական եկեղեցիի վերածուած հեթանոսական փոքրիկ մեհանը, ըլլալ կամուրձ ըլլալ ահամայ, քանդուելէն վերջ, նոր եկեղեցի մը շինուեցաւ յառաջ քան կոստանդիանոսի եկեղեցին։ Պեղումները, ինչպէս կ'երևի, կը հաստատեն այս վարկածը։

Դարձեալ այս միենոյն հայկական բաժինին կամ հիւսիսային թերին մէջ յիշեալ խաչազարդ խճանկարի հարաւային կողմը, կոստանդիանոս պատին գուգահեռական ուղղութեամբ, երևան ելաւ խոշոր պատ մը, որ այժմեան եկեղեցիի առաջին սիննաշարքի պատուանդանին շարունակութիւնն է՝ սկսելով հիւսիսային պատէն։ Հարկ է նկատի ունենալ՝ թէ սիննաշարքի պատուանդանը միայն 90 սնդմ. լայնութիւն ունի, մինչդեռ այս նոր պատին լայնութիւնն է 1,75 մէտր, ու կը բաղկանայ երկու աղեղներէ և կ'անցնի Բերդեմի Մանկանց ստորերկրային այրին վերեւն։

Իրեւ շատ կարեւոր պարագայ պէտք է յիշել՝ թէ երևան ելաւ նաև հեթանոսական մեհանի յատակէն աւելի բարձր մակերեսով խճանկար մը, որուն եզերքը կը հասնի մինչև այս նոր պատը։ Վերջինիս հիմին մէջ, դուրսի կողմէն, գտնուեցան երկու քարեր, որոնց վրայ կան խորունկ փորուած երկու խաչեր։

Այս նոր խճանկարն ու հիւսիսային գոյններու պէսպիսութիւն մը ունի ու կը ներկայացնէ որթատունկեր և խաղողի ողկոյղներ։ Խճանկարը եզերուած է իւրաքու մէջ ընդելուզուած ժապուէններով՝ նման Սիւնազարդի մեծ խճանկարի եզերազարդութեան։ Այդ եզերքները ութանկյունի ձեւի մը վրայ շինուած են ու կ'աւարտին սպիտակ մոզայիքով մը։ Այս նոր պատին և Յունաց եկեղեցիի պատին ձևացուցած անկիւնին մէջ խճանկարը կ'ընդհատուի զրեթէ 30 սնդմ. պատով մը, զոր ստիպուել են քանդել՝ կոստանդիանոսի եկեղեցիին յատակը շինելու համար։ Բայց տեղին վրայ տակաւին շատ որոշ կը տեսնուին որուն ամէն կողմերը ճշգրտութեամբ կցուած են սպիտակ մոզայիքէ յատակին։ Ատկէ կը հասկնանք՝ թէ ճարտարապետները ուղած են ութանկյուն ձև մը տալ քառանկյուն չէնքի մը ներքնակողմին։

Բայց և այնպէս ասոնք ամէնքը զաղտնիք կը մնան տակաւին: Պեղումները դեռ ևս բաւական առաջ տարուած չեն, որպէս զի կարելի չինի որոշ եղբայրացութեան մը յանդիմ: Ուսումնասիրութեանս հեղինակը, սակայն, վերեւ յիշուած երեսյթներէն դատելով՝ կը համարձակի ըսել՝ թէ հեթանոսական կլոր մեհեանէն յետոյ և կոստանդինեան տաճարէն առաջ չիւնուած եկեղեցի մը կար այստեղ:

Այս նոր գտնուած պատէն մինչև այժմեան եկեղեցիին արեւելքէն արեւմուտք երկարող կեղբորական զիւմին երկարութիւնն է իբր 9 մէդր: Ասիկա եկեղեցիին՝ հիւսիսէն հարաւ ուղղութեամբ՝ ընդհանուր լայնքին (18 մէդր) ճիշդ կէսն է: Հետեւապէս Յուստինիանոսի եկեղեցիի յատակազիւմին վրայ այս միւնեոյն չափը եթէ տրուի նաեւ եկեղեցիի երկարութեան՝ արեւմուտքէն արեւելք ուղղութեամբ՝ այն ատեն այս հին շէնքին համար ենթադրուած պատերը ճիշդ ու ճիշդ կը համապատասխանեն Յուստինիանոսի եկեղեցիի պատերուն, որոնք հաւանաբար բարձրացած են նախկին շէնքին հիմերուն վրայ:

Իսկ եկեղեցիի հայկական բաժինի հանդիպակաց կամ հարուային թիւին մէջ, ուր մասնաւոր խնամքով պեղումներ կատարուեցան, ուէ պատ չէ գտնուած, նոյն իսկ կոստանդիանոսի ժամանակէն: Բաւական բարձր ժայռ մը միայն երեան ելած է հոն, որուն վրայ դրուած էին շէնքին հիմերը: Կ'երեւի թէ կոստանդիանոսի և Յուստինիանոսի ճարտարապետները յաջորդաբար քանդած էին ամէն բան, որպէսզի կարենային եկեղեցիին յատակը յարգարել (*):

Ենթադրուած այդ շէնքը կրնար կլորակ մեհեանէն վերջ երկրորդ եկեղեցի մը եղած ըլլալ, հաւանաբար առանց կողակի, դուրսէն քառանկիւն ու ներսէն ութանկիւն, ու ամբողջութեամբ ծածկած ըլլար Մենդեան Այրը: Այդ երկրորդ եկեղեցին արեւմտեան կողմէն երկնցած ըլլալու էր

մինչև Յունաց ալժմեան եկեղեցիին ծայրը: Հոն է որ կը գտնուէր նոր երեան եււած 5 մէդր լայնքով սանդուխը, ու ասով կը բացատրուի անոր ներկայութիւնը այնտեղ: Այն ատեն կարելի կ'ըլլայ զիւրաւ ըմբռնել՝ թէ կոստանդիանոսի ճարտարապետը շատ մաշուած տեսնելով այդ սանդուխին առաջին աստիճանը՝ կարեորութիւն չէ տուած այդ մանրամասնութեան ու յարգարած է իր խճանկար յատակը:

Այդ երկրորդ եկեղեցին կրնար իր դոյութիւնը պահած ըլլալ մէկ դար, սկսելով՝ հաւանաբար՝ Սեպտիմու Սեւերոսէն (193-211) և կամ Կարակալայէն (211-217) ու տեւած ըլլալ մինչև Դիոկղետիանոսի մեծ հալածանքը, 303 թուին, երբ այս կայսրը քրիստոնէական եկեղեցիները հիմնայատակ կործանել հրամայեց:

Այստեղ կը վերջանայ Բեթղեհէմի եկեղեցիին ուսումնասիրութիւնը, որուն հեղինակը, խնչպէս ըսինք, մինչև Յուլիոս 24 կատարուած պեղումները աչքի առաջ ունեցած է: Անկէ յետոյ քիչ ժամանակ մը ևս շարունակուեցան պեղումները ու մեր վաճառ տեսչարանի քով սեղանատան ներքեւ գտնուեցաւ յուստինիանոսեան եկեղեցիին արեւմտեան դուռներէն մէկուն բարաւորը: Դարձեալ նոյն տեղը, քիչ մը դէպի արեւմուտք, երեան ելաւ ամբողջական սիւն մը, յարեւմտեան Ս. Մենդեան տաճարի սիւններուն, որուն խորիմիսը գտնուեցաւ մեր վանուց դռնապանի զետնայարկ սենեակին մէկ անկիւնը:

Պեղումները զադրած են առժամապէս: Եթէ շարունակուին անոնք, պիտի լուսաբանեն, անտարակոյս, տաճարի պատմութեան վերաբերեալ կարգ մը մութ խնդիրներ, որոնք յիշուեցան վերեւ, և հնախօսական տեսակէտով յոյժ շահեկան յայտնութիւններ տակաւին պիտի բերեն մեզի:

Մ. Ե. Ն.

(*) Մեր հրատարակած Յատակագիւմը, զոր պատրաստած է Հ. Վէնսան՝ յայտնի պաղեստինագէտ Դոմինիկեան վարդապետը, կը լուսաբանէ ուսումնասիրութեանս ամերամասնութիւնները: Յատակագիւմ արտանկարութիւնը ըրած է մեր Ընծայարանի ուսանողներէն բարեշնորհ Արշակ սարկաւազ Գալուստեան:

ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵՐԳԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԵՒ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՂԲԻՐՆԵՐԸ

Պ.

Շատ իրաւացի է այն խօսքը թէ «Քրիստոնէութիւնը ովկէտն մըն է, որուն մէջ կը հասին հրէութեան և հելլէնականութեան դոյզ մեծ գետերը»։ զարմանալի չէ հետեւաբար անոր երաժշտութեան մէջ ևս տեսնել այդ երկու քին հետքերը։

Յունական երաժշտութիւնը, նման լեզուին, զրեթէ տիեզերական դորձած էր։ Անիկա տարածուած էր ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ, երկու ուղղութեամբ։ մին կ'ընթանար Յունաստանէն դէպի Իտալիա, Լեթարկուելով բարձրութիւն, զրականութեան և միւս արուեստներուն ընդհանուր շարժումին։ Իսկ միւսը՝ հետեւելով նոյն ուղիին, անկիւն մը շինելէ յետոյ սակայն, կ'երթար Փոքր Ասիա, խառնուելու երբայեցիներու աւանդական արուեստին։ Յունական և երբայական երաժշտութեան այս միացման արդիւնքն եղաւ, ալեմըտեան երկիրներու մէջ, երգի այն ձեւը զոր Միջին դարը Դրիգորիան երգ կամ Plain-chant պիտի կոչէր։

Իսրայէլի պաշտամունքին մէջ երգն ու երաժշտութիւնը մեծ տեղ զբաւեցին Դաւթի, Սողոմոնի և մասնաւորաբար Եզրիատեան։ Երաժշտական այդ կազմակերպութեան պատմութեան ամփոփումը այսպէս կարելի է ընել։

Երբ Դաւթի զահ կը բարձրանայ՝ սըրբազան երաժշտութիւնը կը կազմակերպէ այսինքն նուագածուներու և երգիչներու դաս մը կը հաստատէ, որոնք Տաճարին աւերումին պատճառաւ պահ մը զաղրելէ յետոյ, Նէեմիի օրով, վերահաստատուեցան, ու մինչև Տաճարին երկրորդ աւերումը տեսցին։

Առաջին խումբ մը կար բաղկացած երեք երաժշտապետներէ — Եման, Ասափ և Եթան։ Երկրորդին մէջ, տասնեւորս զև-

տացիներ կային, երեք խումբերու բաժնում՝ իրենց զործածած նուագարաններուն համեմատ։ առաջին խումբը կը բաղկանար երեք զասապետներէ, որոնք ծնծկայ նուագելով երգերն ու նուագները կը կառավարէին։ Երկրորդ խումբը՝ nébel նուագող ութ երաժիշտներէ կը բաղկանար. և երրորդը՝ kinōr նուագողներէ։ Աւելի յետոյ, Դաւթի կոտարելագործեց երաժշտական այս կազմակերպութիւնը, չորս հարգաւորներու յատկացնելով անոր։ Երգիչներն ևս, նման քահանաներուն, բաժնուած էին քսանեւորս զասապետներու, իրենց զլուխն ունենալով Ասափի չորս, Իզիթունի վեց, և Եմանի տասնեւորս որդիները, որոնք իրենց իշխանութեան տակ ունէին 288 ուսուցանող երաժիշտներ։

Դաւթի և ապա Սողոմոնի հաստատած այս կազմակերպութիւնը առաւել կամ նուազ փոփոխութեանց ենթարկուեցաւ իրենց կոպաշալա յաջորդներուն ժամանակ, բայց Եզեկիա և Յովսիփ բարեկարգիչ թագաւորներու օրով անիկա վերահաստատուեցաւ։ Ե. Դարուն (Ք. Ա.) Նէեմիի օրով Հրեաները կ'երգէին ու կը նուագէին ընտ Դաւթի։

Քրիստոնէական դարաշրջանի սկզբնաւորութեան Սինակոդը մեծապէս ողողուած էր յունական արուեստով։ Քրիստոսի կրօնը, նախ և առաջ, երաժշտական կազմակերպութեան մէջ պիտի համակերպէր հրէական հին պաշտամունքին, որուն այնքան սերտաւ կապուած էր և որ բազմադարեան հնութիւն մ'ունէր իր ետին։

Արդարեւ, հարկաւոր է գիտնալ թէ Քրիստոնէական Եկեցեցին ի՞նչ վիճակի մէջ գտած է երբայեցիներու սրբազան երաժշտութիւնը, և ի՞նչպէս զայն փոխակերպած։ Վաւերագրեր կը պահպին ճշգրէն և կատարելապէս որոշելու մեկնակէտը (point de départ), քանի որ հին Սինակոկէն ոչ մէկ եղանակ հասած է մեզի։ Վասն զի ռարբիական ամենահին երգերն, զորս գիտենք և որոնք պայմանադրական նշաններով ցոյց կուտան աւանդութեամբ հասած եղանակներուն թեքութեանն ու փոփոխութեանը — այնքան հին չեն որ կարենանք ճշգրտել Քրիստոնէական երգին փոխառութիւնները բաւականաչափ ստուգութեամբ։ Սակայն, գիտենք մեծ կարեւոր-

բութիւն ունեցող բազմաթիւ իրողութիւններ: Հրեայ ժողովուրդին կողմէ բնութիւնըն ու արուեստը համարձակօրէն ի սպաս զրուած են պաշտամունքին. խոտամբեր ճգնաւորութեան մը մէջ չէ փնտռած անիկա իր մխիթարութիւնը: Երաժշտութիւնը ձայնական է եղած և զործիական: Եթէ բովանդակ բնութիւնը պարտի օրհնել Ամենակալը, ինչո՞ւ ուրեմն մօրդ չօրհնէր զԱյն իր ձայնին բովանդակ թափովն ու նուազարաններուն երգովը: Երբայական վաւերագրերը կը յայտնաբերեն ճոխ և փայլուն երաժշտութիւն մը, նոյնիսկ սաղմոսներու քանաստեղծութեան բարձրութեան վրայ:

Նոր կտակարանի վկայութեանց համաձայն, Յիսուս և իր աշակերտները ներկայ կը գտնուէին Տաճարի և Սինակոկոններու պաշտամանց. հետևորար անոնք եւս ամեն ով աշխույժով և ոխանկարով պատասխանած են Ղևտացիներու սաղմոսերգութեանց և քահանայներու քարոզներուն: Նազարէթի մէջ, ուր Տէրը բեմ կը հրաւիրուէր պաշտօնեային կողմէ՝ կատարելու այդ օրուան ընթերցուածը, իր ձեռքն ունենալով Եսայիայ մարգարէութեան գալարը, կ'ըսուէր թէ կարգացած է ա՛յնպէս ինչպէս եկեղեցւոյ պահած զրուցիւրի (récitatif) զրութիւնը:

Առաջին հաղորդութեան խորհուրդէն յետոյ, աւետարաններու վկայութեամբ, իր աշակերտներով երգած է Ալելուիան, այսինքն ՃԺԿ եւ ՃԺԷ սաղմոսներուն կըցորդը, որուն իւրաքանչիւր տունը նուիրական եղանակի մը վրայ կ'երգէր ընտանիքին մեծը և միւս անդամները անոր կը պատասխանէին ալելուիաններով:

Հին մարգարէներու սովորութիւնն էր յանպատրաստից երգեր յօրինելով արտայայտել իրենց սրտին զեղումը. արգարեւ, շատ հին անվաւեր գրութիւն մը Յիսուսի կը վերագրէ շուրջ մը երգերու հեղինակութիւնը, ըլլայ ընթերթի սկիզբը երգուած՝ ըլլայ յետոյ, ուր Տէրը կը պատուիրէ աշակերտներուն երբեմն ձայնակցիլ և երբեմն ամէններով միայն պատասխանել իրեն:

Յիսուսով կը յայտնուէր առաջին երգիչը նոր հաւատքին. և ծխական առաջին երգը տեղի կ'ունենար այդ առաջին պատարագին: Յիսուսի, և նոյն իսկ կանոնական զրութեանց համաձայն, եկեղեցւոյ

երաժշտական կեանքը առաջին Պատարագին սրբազորութեամբ կը սկսի, ուր երգը Յիսուսի սրտէն իսկ կը բղխի:

Կատարած է Յիսուս չօր կամբը և երկրի վրայ թողած՝ հաւատացեալներու խմբակ մը: Պօղոս, իր առաքելական զործունէութեան ամենարեւոյն շրջանին, կը յորդորէր կողոսիոյ և Եփեսոսի քրիստոնեաները, որոնք սաղմոսներ, օրհնութիւններ և հոգեւոր երգեր կ'երգէին, երբեք չթերանալ այդ պարտականութեան մէջ: Ստուգիւ, հաւատացեալներուն մէջ կային Սինակոկի երգեցողութեանց վարժ հրեաներ, որոնք իրենց այդ հանդամանքով ուսուցանողի դիրք կուտային իրենց անձին:

Սաղմոսերգութիւնները, ցնծութեան ազադակներու երբայական քանի մը բանաձեւերն (ալելուիա, տմէն, ովսաննա) չէ՛ն միայն փոխ առնուածներ խորայնի պաշտամունքէն: Հրէական և քրիստոնէական պաշտամանց ընթացքին իրարու համապատասխանող որոշ բնագրերու նոյն տեղւոյն մէջ ներկայութիւնը, աւանդութեանց շարունակութեամբ միայն կարելի է մեկնել:

Եւսերիոս, թերափուտներու հրէական աղանդին մասին Փիլոնի գրութիւնը մէջ բերելով (թէ և բնաւ իրաւունք չունինք քրիստոնեայ կարծելու զանոնք, քանի որ Փիլոնի նկարագրածը հիմնովին հրէական ոգով տողորուած աղանդ մըն է) ցոյց կուտայ անոնց երաժշտութեան քրիստոնէական երգին հետ ունեցած նոյնութիւնը: «... զորս ճշմարտագոյնս մի ըստ միովէ աւանդէ այսն (Փիլոն) ի դիրս իւր, ըստ օրինակին որ պահի ցարդ առ մեզ միայն, վասն տքնութեան տօնի մեծի, վասն զիւշերապաշտօնին և օրհնութեանց՝ որ ասին առ մեզ... Եւ թէ զիւրոգ ոմն համով և վայելչութեամբ զսաղմոսս երգելով, և այլքն լոկի ունկն դնեն, և ի կատարած օրհնութեանց ամենեքեան ձայնակցին...»: Այս օրհնութիւնները, և զանոնք երգելու կերպը մեզի տեղեկութիւն կուտան սաղմոսերգութեան վրայ. այսինքն թէ՛ մէկը միայնակ (solo) կ'երգէր և ապա խումբը կը պատասխանէր, ու Եւսերիոս կը վստահացնէ զմեզ թէ Քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ ևս, այսպէս կը կատարուէր սաղմոսերգութիւնը:

Գալով Յունո-հռոմեական երաժշտութեան, թէև ճշմարիտ է թէ՛ Քրիստոնէական երգը քանի մը եղանակներ կը պարտի անոր, եւ սակայն, այս կամ այն կտորին որոշադրութիւնը տակաւին անկարելի է: Քրիստոնէական երաժշտութիւնը ուրիշ աւելի կարեւոր տարր մը կը պարտի յունական երաժշտութեան — կարգերու (mode) դրութիւնը — որոնց հիման վրայ պիտի բարձրանար քրիստոնէական երգին շէնքը:

Հիները, այսինքն նախաքրիստոնէական շրջանի Յոյները, ունէին բազմաթիւ կարգեր, որոնք իրարմէ կը զանազանուէին ձայնամիջոցներու յարադրութեամբ: Նրաժշտական երեք սեռ ծանօթ էր անոնց, Diatonique — երբ երաժշտութիւնը ընդհանրապէս ամբողջական ձայներով կը կատարուէր: cromatique — երբ կիսաձայներու շարայարութեամբ կ'ընթանար եղանակը, եւ enharmonique — երբ երաժշտութիւնը կ'որդեգրէր քառորդ ձայներու դրութիւնը:

Վերջապէս ծայրայեղօրէն հետաքրքրական են կատարուած մերձեցումները քրիստոնէական երաժշտութեան, մեղի հասած Գնոստիկեան երգերուն. որոնք տարբեր առնելով թէ՛ հեթանոսներէն եւ հրէութենէն, եւ թէ՛ կազմակերպուելու ճամբուն մէջ եղող քրիստոնէութենէն, շատ հետաքրքրական բաղդատութեան կէտ մը կ'ընծայեն մեղի: Զանոնք արդի մարդկութեան փոխանցող պոպուլրոսները (ոմանք նախ քան Դ. դար), աւելի հին են քան իսրայէլեան երգին վիճաներն. եւ ա՛յս պատճառաւ մեծ կարեւորութիւն ունին անոնք: Գնոստիկեանները այրուրենքի եօթը ձայնաւորներով կ'երգէին, անոնցմէ իւրաքանչիւրին տալով մոգական նշանակութիւն մը. եւ նոյն ձայնաւորին վրայ նոյն ձայնանիշին կրկնութիւնը (térétisme) կառկառուն գիծերէն մին է այս երգերուն: Անխոհմտութիւն պիտի ըլլար աւելի ճշգործումներ ընել այս երգերուն յատկանշիչներուն մասին եւ վստահութեամբ խօսիլ փոխառութեանց նկատմամբ:

Այսպիսի հարուստ, ճոխ եւ հեթանոսութեամբ պատուաստուած ժառանգութենէ մը, զոր հրէութիւնը կը մատուցանէր, քրիստոնէութիւնը պարտ էր օգտուիլ եւ

նոր յատկանիշ մը տալ անոր, թէ՛ բանաստեղծութեան եւ թէ՛ երաժշտութեան մէջ, իր կատարած ընտրութեամբ: Քրիստոնէութիւնը կը ձգտէր, վերջապէս, աւելի պարզ արուեստ մը ստեղծել, մաքրելով եւ զտելով քնարերգութեան այն հոսանքը զոր Տաճար ներմուծած էր արեւելեան երեսակայութիւնը: Ըմբռնելու համար զտուսի այս գործը, պէտք է նկատի ունենալ Քրիստոնէական բարոյականը — յստակօրէն յոռետես, քանի որ աստեղծ կեանքը գէշ եւ թունաւորուած կը համարէր եւ հեռաւորար թշնամի՝ երաժշտական զգայասիրութեան — եւ ընկերային այս պայմանները, որոնց մէջ ապրեցան առաջին քրիստոնէականները: Կոստանդինոսի կողմէ 313ին հրատարակուած Միլանի հրովարտակէն յետոյ միայն ազատութիւն վայելեցին: Մինչև այդ, եւ յաճախ այս թուականէն յետոյ ևս, հալածուելու արժանի աղանդ մը կը նկատուէին անոնք:

Քրիստոնէութեան կատարած առաջին մաքրագործումը եղաւ —, նուազարաններու արտաքսումը աստուածային պաշտամունքէն: Մասնաւորաբար տահմարհուեցաւ բազոստական սիդէիներու սիրական սրինգը: Հռոմեական թատրոնին անհուստալի եւ անսպասելի անկումը քրիստոնէից մէջ յառաջ բերաւ ճոյնաւորական հակադեցութիւն մը, որով կ'արդիւնէր անոնց՝ թատրոնը իր սարօք: Վերստինայ աղջիկը, կ'ըսէ Հերոնիմոս, պէտք չունի դիտնալու թէ ի՛նչ է քնարը, սրինգը, եւ կամ թէ ինչ բանի կը գործածուին անոնք: Նոյն իսկ Ս. Ամբրոսիոս, հայրը բոլոր կեղեցական երաժիշտներուն, անէճք կը կարդայ բոլոր անոնց ղէմ՝ որոնք քնար կամ տաւիղ կը նուագեն փոխանակ փառաբանութիւն երգելու Աստուծոյ: Կղեմէս Աղեքսանդրացի այս նուագարաններու ընդհանուր տարամիբժուած այսպէս կը բացատրէ. «նուագարան մը միայն հարկաւոր է — խօսքը — որ խաղաղութիւն կը բերէ ... Պէտք չունինք հին Պալատիոնին, փողին, ծնծղային որոնք պատերազմիկներէն կը գործածուին»: Pédag. II, 4; Migne, Patrol. gr. VIII 443): Եւսերիոս ևս հակառակ է անոնց գործածութեանց: Սակայն Կղեմէս Աղեքսանդրացին (Բ. դար) եւ Եւսերիոս՝ (Գ-Դ դար) աւելի իրր աստուա-

ծարաններ կը խօսին քան թէ պատմիչներ, ջանալով բացատրել այն իրողութիւնը որուն իսկական պատճառները կ'անգլխանան: Արդարեւ, նուագարաններու արտաքսման պատճառն այն էր որ անոնց աղմկալից ձայները չէին յարմարեր տակաւին համեստ, իշխանութիւնէ չճանչցուած կրօնական խմբաւորումի մը, որմէ խոհեմութիւն միայն կը պահանջուէր այդ ատեն: Դ. կամ Ե. դարերու սկիզբը նուագարաններու երգին հետ գործածութիւնը բացարձակապէս արգիլուեցաւ, և իբրեւ երաժշտութիւն, պաշտամանց ընթացքին, մի միայն մարդկային ձայնը կը թոյլատրուէր:

Երկրորդ մերժումն էր կիսածայնային (chromatique) և քառորդ ձայնային (enharmonique) սեռերու կիրարկութիւնը եկեղեցական երաժշտութեան մէջ, իբրեւ արտայայտիչ հեթանոս մտայնութեան: «Պարզ և պարկեշտ ներդաշնակութիւններ միայն կրնան թոյլատրուիլ, կ'ըսէ կղեմէս Աղեքսանդրացի, ու պէտք է զգուշանալ մեղկ և ցանկայարոյց դաշնակութիւններէ, որոնց յոյժ պաճուճեալ սահանքը մեղկ և քրնքոյշ կեանքի կ'ուղղէ սիրտը, մինչ լուրջ եղանակները ժուժկալութիւն կը ներշնչեն և կ'արգիլեն անկարգ եւ ցոփ կեանքը: Պէտք է, հետեւաբար, ի բաց դնել կիսածայն և թեթեւ դաշնակութիւնները, որոնք կը գործածուին պաշտականաց լիտի բազոսատներու ատեն»:

ՊՍԱԿ ԱՐԳ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ

«Մանգոնիի վնասական բանաստեղծութիւնը ունի այնքան արտայայտիչ եւ այնքան ազատ կեանքներ, որոնք միջոցին ա՛յնքան շարժումներ, զգացումի եւ խօսուն պատկերներու այնպիսի հարստութիւն մը, մեր սէր եւ մեղմադմիկ մեծութեամբ եւ մեր այնքան մեծամոլեց համեղ ազդումներ, կարգ մը բառերու թովութեամբ անկապ այնքան կը կապուի հոգիին բոլոր սպաւորութիւններուն, հառապանքներուն, խոյանքներուն, ինչպէս եւ յիշողականին մոգութեանը, որ քնդմիջ պիտի մնայ անզեղազանցելի: Բանաստեղծին միջոցներուն պարզութիւնն է նոյն իսկ որ կը շինէ անոր հրեմարի գորութիւնը»:

ՆՕԹՔ ԵՒ ՆԻՇՔ

Պաղարեւնի պահան է ակներեւօրէն որ պատճառ եղած է Գ. Վ. Գ. ի յստակ չըմբռնելու «Սին» ի մէջ Հ. Հացունիի գրքին մատենախօսականին առթիւ Ն. Վ. Պ. ի յայտնած դազափարները ի մասին հայերէն լեզուի և Հայ եկեղեցւոյ ազգապահպանման զերին: «Յուսարբ» ի Հոկտ. 10 թիւին մէջ իր ստորագրած յօդուածը կարելի է արդարեւ ուրիշ կերպով մեկնել:

Ինչիրը շատ պարզ էր սակայն — Հ. Հացունի ըսած էր, «Մեր լեզուն միակ գործիքն է մեր ազգային պահպանութեան», իսկ Ն. Վ. Պ. պատասխաններ էր. «Լեզուն միակ գործիքը չէ, լեզուն ասելի էական ազգակ մըն է մեզի համար՝ ազգային եկեղեցին, ա՛յս է պատմութեան դասը»:

Ն. Վ. Պ. ի այսքան վճիտ և ճիշդ գատումին ընդդիմարանել՝ դարձանալի է պարզապէս — եթէ լեզուն է միակ միջոցը ազգապահպանութեան, ի՞նչպէս պիտի բացատրենք ուրեմն երկար տարիներէ, դուցէ և դարերէ ի վեր հայերէնը կորսնցուցած թրքախօս կեսարացիին՝ հայութեան այդ ոսկեհուն կերպասին՝ անայլայլ ազգայնականութիւնը, նոյնպէս ուրիշ պատճառներու (Պրուսա, կուտինա, Պիլէնիկ, եւայլն, եւայլն) թրքաբարբառ և Սղերդի և այլ վայրերու քրդախօս հայոց՝ իրենց ազգութիւնը պահելը: Դարձեալ, եթէ մեր մէջ եկեղեցին «լեզուն ասելի էական ազգակ» մը չէ եղած այդ տեսակետով, ի՞նչպէս մեկնել հայ լեզուի և հայկական գրականութեան մէջ երբեմն այնքան բարդաւանած լեհահայ գաղութին յանկարծ և ընդ միշտ կորսուիլը՝ իր ազգային եկեղեցիէն օտարանալէն անմիջապէս հտքը: Որովհետեւ այդ գաղութին ներկայ սերունդը զեռ մեծ մասամբ հայ լեզուաւ կը կատարէ իր եկեղեցական պաշտամունքը, կրնանք արդեօք ուրեմն ա՛յդ իսկ պատճառաւ չկորսուած նկատել այսօր զիրենք հայութեան համար: Ինչո՞ւ համար կորսուեցան իսպառ՝ անցեալի զանազան գաղթաշարժերու միջոցին իտալիոյ այլ և այլ կողմերը փոխադրուած բազմահազար հայերը, հակառակ այդ տեղերուն մէջ բաւական ատեն հայկական տղարան և դրական ձեռնարկութիւններ ունենալուն: Նոյնպէ՞ս՝ Մոսկովայաբնիկ և Հունդարիոյ մեծ հայազգայնութիւնները, մինչդեռ մինչև և ցայսօր իրենց հայեցի ինքնութիւնը կը պահեն անոնք որ այդ ժամանակներէն հաստատուեցան Ռուսաստանի օտմաններուն մէջ, անբաժան՝ Հայ եկեղեցիէն: Որո՞ւ հաւատալ. Գ. Վ. Գ. ի թէ պատմութեան վկայութեան:

Յետոյ, այնքան պատմական այս պարզ ճշմարտութիւնը անտեսելու համար ի՞նչ անպէտ ճարտարորանքներու անձնատուր կը լինի Գ. Վ. Գ., մինչև կրօններու պատմութեան և կրօնի փոխադարձութեան գրքեր խառնելով... սորվեցնելու համար մեզի թէ կրօնը արդեւ չէ ազգապահպանութեան: Ա՛յս, պէտք չունէինք

իր ցուցմունքներուն, դիտանալու համար թէ կրօնը, երբ աստուածայնական նկարագիր չունի եւ պետական չէ, արդեւ չէ ազդուիման: Բայց Ն. Վ. Պ. ի ներկայացուցած պարագան այդ չէ բնաւ: Անիկա եկեղեցիի խօսքը կ'ընէ եւ ոչ կրօնի, ու այդ երկուքը բոլորովին նոյնը չեն. զի եկեղեցին կրօնական կեանքի կազմակերպեալ գրութիւնն է. առաջինը սկզբունքն է՝ իր վերացեալ եւ ընդհանուր իմացումին մէջ. երկրորդը՝ անոր գործադրութիւնը կամ կիրարկութիւնը. ու պարզ է թէ հանրական սկզբունքի մը կիրարկութիւնը տեղէ տեղ եւ ազգէ ազգ, նոյն իսկ երբեմն միեւնոյն տեղւոյն եւ միեւնոյն ազգին մէջ կրնայ տարբերութիւններու տեղի տալ միջախառն կամ պատմական պարագաներու հետեւանքով: Թո՛ղ զայդ, Ն. Վ. Պ. «Եկեղեցի» բառն ալ իր ընդհանուր իմաստով չ'առնեն, զի դիտէ թէ այլապէս հզոր կազմակերպութիւն ունենցող ազգերու մէջ եկեղեցին եւ արդեւ չէ բնաւ ազդուիման, քանի որ տարբեր, դուրսի նախ կաթոլիկ եւ Բողոքական եկեղեցիներու պատկանող Անգլիկացիք, Գերմանացիք, Ֆրանսացիք, եւ., հաւասարադէպ Ֆրանսացի եւ գերմանացի եւ անգլիացի Այս մասին իր ըմբռնումը ճշգրիտով կ'ըսէ անիկա, «Եկեղեցին աւելի էական ազդեալ մըն է մեզի համար ազդողին եկեղեցին. որով ըսել կ'ուզէ պարզապէս. եկեղեցին ուրիշ ազգերու համար ազդողային ինքնութեան հանդէպ կրնայ այս կամ այն վերաբերութիւնն ունենալ կամ ունեցած ըլլալ. բայց մեր մէջ մեր եկեղեցիին կեցուածքը նկատմամբ մեր ազգային կեանքին՝ որը է շատ, ա՛ն է եղած գլխաւոր կռուանը մեր ազգային գոյութեան, աւելի նոյն իսկ քան լեզուն՝ գրականութիւնը՝ պատմութիւնը եւ մշակոյթը, որոնք, ամէնքն ալ, իր հովանիին տակ եւ իր շունչով ծնած գործութիւններ, օգնած են իրեն՝ կատարելու համար իր ազգապահպան դերը նկատմամբ իր ժողովուրդին ինքնութեան: Արդարեւ այնպէս եղած է իրականութիւնը անցեալին մէջ, ոչ ոք կրնայ ժխտել զայն՝ առանց ուրանալու պատմութիւնը — Այս կացութիւնը կրնայ փոփոխութեան ենթարկուիլ, կ'ընդունինք, երբ ազգը որ մը բովանդակապէս ունենայ իր քաղաքական ինքնութեան պետական կեանքը, երբ հայութեան ամենամեծ մասը խմբուի հայ պետութեան սահմաններուն մէջ, ու տարաշխարհիկ դադուիմները իրաւապէս եւ բարոյապէս կրցորդուին անոր հետ աւելի սերտ կապերով: Կը կարծենք թէ այդպիսի պարագայի մը մէջ ալ, եթէ եկեղեցին իրաց բնական բերումով ինքնին ինչն մեր մէջ ազգային գոյութեան գլխաւոր կռուանի իր դիրքէն, երկար առնել պիտի պահէ զարմեալ համեմատաբար աշխուռ դեր մը ժողովուրդին ազգայնական իմացումին մէջ, եւ այս՝ աւելի քան այն որ կայ այժմ հելլէն եւ պալլանական օրթոտոքս պետութիւններուն մէջ:

Գ. Վ. Մ. իր յօդուածին գրեթէ կէսը կը նուիրէ հայ կաթոլիկներու կեանքին մէջ իբր թէ միշտ ալ գոյութիւն ունեցած ազգային զգամման եւ ոգևորութեան տարփոյանքին. գեղեցիկ

են իր խօսքերը երբ կ'ըսէ «Հայ կաթոլիկը միշտ հայ ծնաւ, հայ մեծաւ...» եւ. Ե. քիչ մը վարժ...» «ամենադառն օրերուն իսկ՝ ան չ'փոխեց իր պաշտօնական անունը երեւելի կարողի...» Գեղեցիկ, այո՛, բայց դժբախտաբար ոչ բոլորովին ճշմարիտ: Հանգի՛տաւ է արդարեւ իր խիղճը, երբ կը գրէ թէ «Հայ կաթոլիկը միշտ...» (այս մեծաւ... Հայութեան մէջ մեծած պիտի համարինք ուրեմն քաղաքացիայ այն հայերը որոնք Ժող. Ժիլդ դարերէն, մինչեւ զեռ կէս դար առաջ, սերունդներէ ի վեր բաժնուած՝ Մայրենի եկեղեցիէն, օտարութեան մէջ մեծան խափուս եւ բողոքային եւ այլուր. ի՛նչ տխուր հառաջանքով էր որ հէք Դաւթեան գերապայծառ կը ցուցնէր Երզնկայոսի՝ Միսանիի եւ Սիւրբոյ մէջ այդ կերպով կորսուածներուն երկար ցանկը: Յետոյ պատմութիւնը խեղաթիւրուած չ'ըլլա՛ր արդեւ, երբ հայ կաթոլիկութեան պաշտօնական՝ այսինքն իրական պետական իրաւակարգի մէջ ճանչցուած կուտ կը ցուցուի երեւելի դարձիւր մինչ ամէն ոք գիտէ թէ Գարշիլի միլիթրի էր միայն՝ այդ յորջորջումը: Եւ միայն այդպէս՝ այսինքն հալածող ու ջարդարար կառավարութեան այդ վերջին անուան ներքեւ միայն ճանչցուած եւ իբր այդ գնահատուած լինելուն համար չէ՛ր միթէ որ աւանդ, ոչ միայն իրենց այլ նաեւ ամէնուս համար բարեբախտութեամբ՝ գրեթէ զերծ մնացին Զեյ կատարածներէն — Խօսք չունինք այս վերջին մեծ ազդեցին առթիւ իրենց եւ մեզի հաւասար կամ տառապանքին եւ նահատակութեան մասին, որ ճշմարիտ են միայն: Խօսք չունինք զարմեալ Միսիթարենց միջոցաւ իրենց մէջ սկիզբէն իսկ մշակուած, բայց մինչեւ զեռ կէս դար առաջ թեթիւ չ'ափով մը միայն յառաջացած եւ հայ կաթոլիկ մեծամասնութիւնէն միշտ խէթիւ դիտուած ջերմօրէն ազգային ոգիին համար, որուն ի տես ուրախ կրնանք լինիլ միշտ: Զմեռանք սակայն թէ այդ ոգին ծնունդ է բուն իսկ այն հաստատութեան, Հայաստանեայց մայրենի եւ ազգային եկեղեցիին, որուն զերը կը ճգնի ուրանալ Գ. Վ. Գ. իր այս յօդուածին մէջ: Ունիթորներու եւ անոնցմէ սերած Զահկեցիներու՝ հայոց մէջ ունեցած ազգազգայնական ստոր գործունէութեան դէմ պայքարելով, հայ կաթոլիկութիւնը իր ազգէն անբաժան պահելու ձեռնարկին ծրագրով Միսիթար, մեծ սերաստացին, իրեն հետ տարաւ ազգային եկեղեցիէն միայն, ուր ծնած՝ անած՝ կրթուած՝ օժտուած էր եւ կարգ էր առած իրենւ քահանայ եւ վարդապետ. իր այդ ոգին էր որ երկար առնել վրա մնայ իր կրկին Ուստերուն մէջ, որոնց ամենէն մեծարժէք գլուխները, Ինճիճեան, Զամեան, Բագրատունի, Ալիշան, Դաւադաշեան, Այսրենեան, Տաշեան, Կայն, Մայրենի եկեղեցեայ հանդէպ ամենէն լայնախոհ եւ սիրալիւ միտքերը եղան: Դարձեալ, Մայրենի եկեղեցեայ նմանագործութիւնը, անոր ձէպին, շարականներուն, Մաշտոցին, տօներուն, սուրբերուն եւ պաշտամունքի մասերուն գործադրութիւնն էր որ կաթոլիկ հայերուն մէջ արթնուն պահեց ազգին զգացումը, Մայրենի եկեղեցիին

պատկերը՝ աւելի քան որ և է այլ ինչ, և այն՝ նոյն իսկ իր ինչ ինչ կողմերով աղճատուած վիճակին մէջ: Իսկ աւելի կանուխ՝ Պէշիկիմաշլեանի օրով սկսուած, Հասաւնի և Շէքեան վարդապետով տխարուած կաթոլիկներու ընդդիմութեան բաղկած, և յետոյ վերջերը աւելի ընդարձակ չափով կատարուած ոգևորութիւնը, հայրենասիրական հոսանքներու միջոցաւ ամէն կողմ և նոյն իսկ ազգին ամենէն խորթացած տարբերուն մէջ ճիւղաւորած, արդիւնքն էր թէ՛ այս կամ այն ներգործութեան, այլ Ազգ. Սահմանադրութեան առաջին օրէն մշակուած և ևնտղհետէ միշտ աւելի արծարծուած այն յոյսերուն և մտատկապին՝ որոնց վառարանը եղաւ միշտ մեր Մայրենի, այսինքն Հայաստանեայց եկեղեցին:

ՆԱՄԱԿ Ս. ԷԶՄԻԱՍՆԷՆ

Վեհ. Հայրապետը հետեւեալ նամակը ուղղած է Սրբազան Պատրիարք Հօր ազգային բարերար Կարապետ Մելգոնեանի մահուան առթիւ:

Ս. ԵՐԱՍԱՂԻՄԻ ԱՄԵՆԱԿԱՏԻՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿ
Տ. ԹՈՐՈՒՄ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Քրիստոսաւանդ ողջոյն եղբայրական
և օրհնութիւն Հայրապետական

Սիրելի լծակից եղբայր Մեր,

Տարւոյս յուլիս 26 թուակիր գրութեամբ գումար էիք Մեզ Ազգային մեծ բարերար՝ Տեառնապետ Մելգոնեանի մահը:

Բարեգործութիւնը ազգերի, մանաւանդ փոքր ազգերի կեանքում մեծ դեր է կատարել: Նա մեծ դեր կատարել ու կատարում է յատկապէս մեր կեանքում, որ աշխարհի ամէն կողմ ցիրուցան ընկած հայութեան բեկորներ ունինք, նիւթական և հոգեւոր բազմապիսի կարիքների մէջ և աջակցութեան կարօտ:

Կաղութահայութիւնը ընդհանուր առմամբ՝ իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու և ազգային մշակութիւնը պահպանելու համար՝ կարօտում է երեք խոշոր գործօնների հայ եկեղեցու, հայ դպրոցի և հայ գրականութեան: Հայ եկեղեցին ի մի է

խմբում և պատմական թանկարժէք աւանդներ տալիս նրան, հայ դպրոցը հայացի դաստիարակում և կրթում է հայ մատաղ սերունդը՝ մարդելով նրա միտքն ու սիրտը, իսկ հայ գրականութիւնը կեանքի ղեկավար սկզբունքներ տալիս նրան, և երեքը միասին զարգացնում են հայ մշակոյթը:

Այս հաստատութիւնները պահպանուել և պահպանուում են գաղութահայ կեանքում բացառապէս բարեգործութեամբ. ահա թէ ինչո՞ւ բարեգործութիւնը մեր կեանքում մեծ արժէք է ստացել և բարերարները գնահատուելու մեծապէս փառաբանուել են: Ազգային այս մեծ բարերարների շարքում պատուաւոր տեղ է բռնել Մելգոնեան տունը, որ իւր մեծագումար աւանդով և առատ նուիրատուութեամբ թէ՛ Մայր երկրում և թէ՛ գաղութավայրերում խրախուսել է յիշատակուած երեք մեծ գործօնները, որով մեծապէս նպաստել և նպաստելու է հայ հոգեւոր կեանքի պահպանութեան, ազգային ինքնագիտակցութեան և մշակութի զարգացման կարեւոր գործին:

Ահա թէ ինչո՞ւ խորապէս վշտացած ենք Մելգոնեան տան մեծ բարերարներից վերջինի մահուան գոյժն առնելով: Վիշտս մեծ է նաեւ այն պատճառով, որ ազգային մեծ բարերարները՝ աշնան տերեւների նման թափուում ու անէանում են հայ հորիզոնից՝ թողնելով մեր սրտերում միայն ապագայի յոյսը թէ՛ կրկին կուգայ գարունը և տերեւաթափ ծառերը կը հաղնին թարմ կանաչ տերեւներ, ազատելով մեր սրտերը ձմռան ճնշիչ ու մահաբեր շնչից և բերելով նոր կենդանարար շունչ:

Նոցա մահուան հանգէպ հայը մի զգացմունք ունի՝ յարգանքի և երախտագիտութեան զգացմունք, որ արտայայտուում է եկեղեցական հրապարակային հոգեհանգստեան հանդէսով, որպիսին տեղի ունեցաւ Մեր տնօրինութեամբ Մայր Տաճարում Ս. Աստուածածնի Վերափոխման հանդիսաւոր Ս. Պատարագից յետոյ: Նոցա մահուան հանգէպ ծանրանում է Մեզ վրայ աղօթելու և օրհնելու պարտականութիւն: Աղօթում եմ Յարուցեալ Փրկչին, որ նորոգ հանգուցեալին իր մխիթարիչ տեսութեան արժանացնէ: Մողթում

եմ Կենսատու Փրկչին, որ հանգուցեալի մերձաւորներին երկար ու խաղաղաւէտ կեանք պարգեւէ: Մարթում եմ Պարզեաւոր Փրկչին, որ նոր բարերար և մեծագործ հոգիներ պարգեւէ հայ ժողովրդին հանգուցեալի շաղով ընթացող ի փառս եկեղեցւոյ և ի մխթարութիւն Մեր և համայն հայութեան:

Ի՞նչ եմ, որ հանգուցեալի յուզարկւորութեան սգահանդէսին հանգիստալիք լինելով՝ հանգուցեալին արժանի պատիւ և սգահանդէսին մեծ շուք էք տուել և Ձեր դամբանականով Մեր անկիւրի և զգացմունքների թարգման էք հանդիսացել:

Եղբայրական ջերմ սիրոյ ողջոյններով

Աղօթարար

ԽՈՐՀԻՆ Ա.

Կարուղիկոս Ամենայն Հայոց

Թ. 1041.

30 Oghnusni 1934 թ.,

Ս. Էջմիածին

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ Հոկտեմբեր ամսուան ընթացքին Ս. Աթոռոյա ՏԵՐԵՆ Ժողովը ի նիստ գումարուեցաւ իրիկ վարչական մարմին՝ ութը անգամներ իսկ իրիկ Կրօնական Առևան երեք անգամ, նոյնպէս Ռուսմեական Խորհուրդը երկու անգամ, իւրաքանչիւրը զբաղելով իր իրաւասութեան պատկանած խնդիրներով:

● Բշ. 1 Հօկտ. — Խաչվերացի Մեռելոցին առթիւ ա. պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Փրկչի մատրան մէջ. քարոզեց Տ. Նորայր վրդ. բացատրեց թէ քրիստոնէին աննահանջելի պարտականութիւնն է աշխատել ապրել, որ երկրաւոր կեանքը պատրաստութիւնը ըլլայ յաւիտենական կեանքին: Յաւարտ ա. պատարագի Հոգեհանգստեան պաշտօն կատարուեցաւ Ս. Փրկչի ազգային գերեզմանատան մէջ:

● Գշ. 2 Հօկտ. — Վերաբացուեցան Ս. Աթոռոյա Ընծայարանն և փառանքաւորացը, ինչպէս

նաև Ս. Թարգմանչաց ազգային երկեռ. վարժարանը. այս տարի, առաջին երկուքին ուսուցչական կազմին վրայ աւելցան Պրն. Շ. Պէրպէրեան իմաստասիրութեան և արուեստներու և Պրն. Յ. Սլահկան հայերէնի և ազգային ուստար գրականութեան ճիւղերուն համար:

● Եշ. 4 Հօկտ. — Հեռագրաւ լուր ստացուած ըլլալով որ վաղը Ս. Պատրիարք Հայրը՝ որ շուրջ երկու ամիսներէ ի վեր Եւրոպա կը գտնուէր առողջական դարմանումի համար, Հայֆա պիտի ժամանէ, Լուսարարայեւ Տ. Մեօրոպ Սրբազան ընկերակցութեամբ վանուցս աւագ թարգման Տ. Հայրիկ վարդապետի և քարտուղար Պրն. Կ. Հինգիւնի, զիմաւորութեան համար նոյն քաղաքը մեկնեցաւ:

● Աւր. 5 Հօկտ. — Երեկոյեան ուշ առնել Ս. Պատրիարք Հայրը երեսուցամ հասաւ, վանքին մեծ դրան առջև հաւաքուած էին միաբանութիւնը, աշակերտք ինչպէս նաև ժողովրդեան մեծ քաղմութիւն մը, որոնք ցնծութեամբ ողջունեցին Ն. Ամենապատուութեան ժամանումը: «Հրաշափառ»ով Ս. Պատրիարքը առաջնորդուեցաւ Մայր-Տաճար, ուր Ս. Գլխաղբիբն առջև իր ուխտն ընելէ և աւագ սեղանին առջև աղօթելէ ետք օրհնեց ներկայ ժողովուրդը և անոնց հաղորդեց Եւրոպայի հայոց ողջոյնները: Ապա կրկին երգեցողութեամբ առաջնորդուեցաւ Պատրիարքարանի դահլիճը, ուր Տ. Սմբատ Սրբազան, որ Ն. Ամենապատուութեան մեկնումին առթիւ հիւանդութեան առաջին տագնապներուն մէջ կը գտնուէր, այժմ զգալիպէս ապաքինած՝ ոգեւորուած ուղերձով մը բարեկայտատ մաղթեց: Ս. Պատրիարք Հայրը իր ուրախութիւնը յայտնեց միաբանութեան և մասնաւորապէս Սմբատ Սրբազանի առողջութեան և իր հեռաւորութեան առնել վանական գործերուն կատարած բարւոք ընթացքին համար:

● Եր. 6 Հօկտ. — Ս. Պատրիարք Զօր այցելեց Մարոնիներուն նոր մեծաւորը, ընկերակցութեամբ քահանայի մը և աշխարհականի մը:

● Կիր. 7 Հօկտ. — Ս. պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին մէջ, քարոզչին էր Տ. Տիրան վրդ. Խօսելով Խաչին խորհուրդին մասին ծանրացաւ տառապանքին իրականութեան վրայ և ներկայացուց զայն որպէս միջոց բարձրագոյն կատարելութեան վերանալու:

— Երեկոյեան Պատրիարքարանի մեծ դահլիճին մէջ Ս. Պատրիարք Հայրը. իր Եւրոպայէն դարձին առթիւ սարքեց թէյսեղան մը որուն, ներկայ գտնուեցան միաբանութիւնը, սարկաւազունք և բոլոր պաշտօնեաները: Ս. Պատրիարք Հայրը նախ շնորհակալութիւն յայտնեց իր շուրջ երկամեակ քաղաքացիական միջոցին վանական գործերու ընականուն և բարւոք ընթանալուն համար, միակ զէպքը որուն մասին ջառջով արտայայտուեցաւ Ն. Սրբազանութիւնը Վերափոխման տօնակատարութեանց առթիւ Ս. Կոյսի գերեզմանին եկեղեցիին մէջ մեր և աւստրոց միջև տեղի ունեցած տխուր միջադէպն

էր, որ արդէն կարգադրուած էր համաձայնութեամբ և յոյս յայտնեց որ չհրկնուին այդպիսի դէպքերը որոնք պատճառարեւ չեն ոչ միայն մեր ազգին այլ նաև այս բաղաժողան կրօններու կեդրոնին մէջ կը ֆետան մեր քրիստոնէական համայնին Ապա ներկայացուց եւրոպայի հայոց և մասնաւորաբար Ֆրանսահայ ազգային և կրօնական լիճակը և շեշտեց հոգեւորականութեան պակասը ևս Ս. Աթոռոյս պարտականութիւնը առ այդ:

Գշ. 9 Հոկտ. — Ս. Պատրիարքը, աւագ թարգման Տ. Հայրիկ վարդապետի և գիւանայեալ Պ. Նուրեանի ընկերակցութեամբ այցելեց եղիպտական հիւպատոսին, Ն. Վ. Ֆուատ թագաւորի գահակալութեան տարեկարծին առթիւ:

Գշ. 10 Հոկտ. — Հեռագիր ստացուեցաւ Մարտէյի Առաջնորդարանէն, որ կը գտնէր Տ. Գրիգորիս Սրբազան Պալաքեանի յանկարծական մահը:

Եշ. 11 Հոկտ. — Ս. Պատրիարքը ցաւակցական այցելութիւն տուաւ Ֆրանսական հիւպատոսարան, արտաքին գործոց նախարար Պ. Պարիսի եղբրական մահուան համար:

Ուրբ. 12 Հոկտ. — Կէսօրէ ետք Ս. Պատրիարքը եափա գնաց յայցելութիւն Տ. Հայկազանի վրդ. ի որ տկարութեան պատճառաւ տեղւոյն Ֆրանսական հիւանդանոցը փոխադրուած էր:

— Վաղուան Ս. Գէորգայ տօնին առթիւ իւրաւական սովորութեամբ նախատօնակը կատարուեցաւ Ղպտինեքու Ս. Գէորգ եկեղեցիին մէջ:

Շր. 13 Հոկտ. — Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին մէջ առտու ժամերգութիւնը պաշտօնիւ է ետքը, միաբանութիւնը թափառող գնաց Ղպտինեքու եկեղեցին մատուցանելու և պատարագի, քարոզից Տ. Զգօն վրդ. «Մեծաօցի Քրիստոս ի մարմնի իմում, եթէ կենօք և եթէ մահու» (Փիլիպ. Ա. 20). բացատրեց թէ հաւատացեալը միայն Քրիստոսով պիտի կարենայ տոկալ և յաղթել աշխարհի:

— Իւմէլէի մէջ ևս. որուն եկեղեցին նուիրուած է Սրբոյն Գէորգայ զօրաւորի, ի ներկայութեան բարեպաշտ ուխտադնացներու պատարագից և քարոզից Տ. Գէորգ վրդ. սուրբին կեանքէն թելադրական կէտեր վեր առնելով՝ քրիստոնէական անձնաւորութեան և բարեպաշտութեան համար:

— Ասորիներու եպիսկոպոսը, Գեր. Տ. Գարիէլ Սրբազան, իր փոխանորդին հետ այցելեց Ս. Պատրիարքին, անոր եւրոպայէն դարձին առթիւ:

— Երեկոյեան, «Հրաշափառ» ի հանդէսով միաբանութիւնը, գլխաւորութեամբ Ս. Պատրիարք Հօր, մուտ գործեց ի Ս. Յարութիւն, ուր պաշտուեցաւ նաև երեկոյեան ժամերգութիւնը:

Կիր. 14 Հոկտ. — Վարագայ Խաչի տօնին առթիւ, առաւօտեան ժամերգութիւնէն վերջ, որ պաշտուեցաւ Ս. Յարութեան մեր վերնատան մէջ, հանդիսաւոր ևս. պատարագը մատուցուեցաւ Քրիստոնէական անձնաւորութեան իրայ, ժամարան

էր Տ. Մկրտիչ Սրբազան, քարոզեց Ս. Պատրիարքը, որ անգրադառնալով օրուան տօնի խորհուրդին, նկատի առաւ անոր աւանդական, պատմական ու բարոյական տեսակէտները ներկայացուց զայն իբրև ազգային խաչին, ազգին անմեռ յոյսին տօնը:

— Այսօր ևս ի Իւմէլէ մատուցուեցաւ հանդիսաւոր ևս. պատարագ, ուր կրկին քարոզեց Տ. Սիւն վրդ. օրհնուեցան և բաժնուեցան մատուցուներ, նուիրուած տեղայն բարեպաշտ ազգայիններէ:

Բշ. 15 Հոկտ. — Յանուե Ս. Պատրիարք Հօր, Տ. Մեսրոպ Սրբազան, ընկերակցութեամբ Տեսուչ Տ. Խորէն վրդ. ի ևս աւագ թարգման Տ. Հայրիկ վրդ. ի. ներկայ գտնուեցաւ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Ն. Վ. Սերպիոյ ողբացեալ Աղեքսանդր թագաւորին հոգւոյն ի հանգիստ յայն մէտով կատարուած արարողութեան:

Գշ. 16 Հոկտ. — Իրագի նախկին առաջնորդ Տ. Ռուբէն Եպս. Մանասեան հոս ժամանեց, ապաստու համար հայրապետական նոր հրամաններու:

Եշ. 18 Հոկտ. — Տ. Հայկազուն վրդ. Արաշամեան, որ շուրջ երեք ամիսներէ ի վեր կը վարէր Յովսէփի մեր վանքին առժամայ Տեսուչութիւնը՝ ի տեղի Տ. Ներսէս վրդ. Թորոսեանի, որ երեք ամիսուան արձակուրդով Կ. Պոլիս էր գացած իր քրոջ մօտ. այսօր վերադարձաւ Ս. Աթոռոյ մէջ ունեցած իր պաշտօնները վերստանձնելու: Սրբախենք օր Տ. Հայկազուն վրդ. կարճ ժամանակամիջոցի մէջ ցոյց տուաւ արթնութիւն և կորով տեղւոյն գործերը վարելու տեսակէտով, և սիրուեցաւ տեղւոյն հասարակութենէն:

Կիր. 21 Հոկտ. — Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնատան մէջ առաւարագի միջոցին քարոզեց Տ. Եղիշէ վրդ. «Եւ ոչ իւրայելի յայտնի հաւատաւ գրի» (Ղկա. Ի. 9) բնաբանին վրայ, բացատրեց թէ Հոսիմայիցի հարկաւորութիւն հաւատքին գերազանցութիւնը Յիսուսի անմիշտ նուիրութեամբ անոր ունեցած անվերապահ և ինքնաբերական յատահոսութեանը մէջ է, ինչ որ իւրայելի մէջ ոչ ոք մինչև այն առնել ունեցած էր, և ինչ որ պէտք է լինի բոլոր քրիստոնէից հաւատքին կանոնը:

Գշ. 24 Հոկտ. — Ս. Պատրիարք Հօր այցելեց Ֆրանսական Հիւպատոսարանի Բժշկապետ Պ. Պատէէր, որ եկած էր քննելու Տ. Սմբատ Սրբազանի առողջական վիճակը:

Շր. 27 Հոկտ. — Սպանիական նոր հիւպատոս այցելեց Ս. Պատրիարքին, և ի բացակայութեան քարոզ թողուց:

Կիր. 28 Հոկտ. — Այսօր եկեղեցական հանդիսութիւններ եղան Հոգեւոյ Տ. Եղիշէ Դուրեան պատրիարքի զամբարանին բացման առթիւ. իսկ կէս օրէ վերջ տեղի ունեցաւ Ս. Թարգմանչաց — Դուրեան գրական մրցանակի պարգևարաշխութիւնը, անոնց նկարագրութիւնը տեսնել այս թիւին ուրիշ մէկ էջին վրայ:

Տ Խ Ր Ո Ւ Ն Ի

ՀԱՆԳԻՍ

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊԻՍԿ. ՊԱՆԱՔԵԱՆԻ

(1873-1934)

Ուրիշներ, որոնք կեանքին խայտանքը միայն ճանչցեր էին իր մէջ, պիտի չկարենային բնաւ մտաբերել թէ որքան կանուխ պիտի ընկճուէր ան մասէն. իսկ ինքը, որ այնքան լիցուած կը թուէր թաթաղուել՝ զեղուն առողջութեան մը յորդ գոցացումովը, այս կեանքէն դէպի միւսը իր յանկարծական անցքին մէջ գուցէ ժամանակ իսկ չունեցաւ խորհելու այդ պիտի ննարաւորութեան մը վրայ, որ երբեք չէր ալ զբաղեցուցեր արդէն իր մտածումը: — Միայն յոգնութիւններ՝ արդեօք, որոնցմէ չա՛տ ունեցեր էր, սկիզբէն մինչև վերջը, իր աստանդական և մշտայոյզ պաշտօնաւարութեան միջոցին, թէ նաև հոգեք, հոգեկան տաղանդներ, որոնցմէ՝ հակառակ իր շէնչող արտաքինին՝ չէր կրնար դիմեցած ըլլալ իր մէջ բարոյական մարդը . . . հաւանաբար այս ամէնքն ի միասին, կը հասկցուի ահա, շատոնց պարզեր էին իր անձնեայ և կայտառ ֆիզիքականը՝ ներքոյ՝ այն տոկոսնութենէն, որ յաճախ մրցուող մարմիններու մէջ կը թաքչի — Ամենէն յատկանշական գիծը իր բարքին. զոր կարելի չէ որ իր վրայ նշմարած չըլլար որ և է հանդիպող իրեն՝ եռանդն էր. եռանդ՝ զգացումի, մտածումի, խօսքի և գործի մէջ մանաւանդ Սանատարեանի մէջ՝ ի կարին, ուր անցուցեր էր իր պատանեկութիւնը, Միթվայտայի մէջ՝ ի Գերմանիա, ուր երկու տարիներ մնացեր էր ճարտարագիտութիւն ուսանելու համար, Արմաշի մէջ՝ ուր երեք տարի կեցեր էր, սարկաւազ և վարդապետ ձեռնադրուելով Դուբնանէ. Պոլսոյ մէջ, ուր Պատրիարքարանի քարտուղար, կրօնականի և երեսփոխանի անդամ էր եղեր Օրմանեանի վեցերորդ տարիէն մինչև իդմիլեանի դարձը աքսորէն. այս վերջինին կաթողիկոս ընտրուելէն յետոյ, իրեն՝ մինչև Բեղլը-պուրկ և ապա Էջմիածին ուղեկցած միջոցին, յետոյ նորէն Պոլիս դառնալով ազգային կեանքի հրատապ այն շրջանին, ուր ընդհանուր «կարգադրիչ»ի գերը տուած էին քիչ մը իրեն ամէնքն ու ինքը միանգամայն. յետոյ, Ձաւէնի օրով, պատերազմէն քիչ առաջ կրած ազգային աքսորին և ապա քաղաքական տարագրութեան օրերուն, որ ատեն ամենէն աւելի կրցեր էր օգտուիլ իր գերմաներէնի ծանօթութենէն, ետքէն՝ Գեորգ Ե. և Կոստանդնուպոլիս Երուսալիմ կաթողիկոսական պատուիրակ, և յետոյ յաջորդաբար Մանչեսթրի և Լոնտոնի հովիւ և ամենէն վերջ Մարտէշի առաջնորդ եղած ատեն, եռանդն էր եղած իր վրայ վայած մեծագոյն առաւելութիւնը: Բայց այդ չքնադ ձիրքը, որ ուրիշ շնորհներէ հակաշնորհած ատեն միայն կրնայ հրաշք գործել, զինքը երջանիկ ըրած էր իր պաշտօնաւարութեանց սկիզբները միայն: Բարեխախտաբար, ինք ամէնքէն աւելի գիտակցած կարծես իր հոգեկան այդ զրուքնան՝ կրցեր էր օգտագործել ամէն տեղ իր թողած «առաջին տպաւորութիւնները, որոնց արդիւնքը եղած էին Նիսի մէջ՝ Չամբրեթեանէ, և Մարտէշի մէջ՝ Խորասանճանէ շինուած եկեղեցիներու յաջորդութիւնները, և մանաւանդ այս վերջին քաղաքին մէջ շինութիւնը եօթը մատուռներու և նոյնքան դպրատանց, որոնց մէջ ճշմարիտ հայ կեանք մը կ'հոսկեհաւ իր շուրջը, և որոնց համար արդաւան ազգն ու եկեղեցին օրհնութիւն պիտի պարտին միշտ իր յիշատակին: Եթէ իր ամենէն աղուոր յաջորդութիւններուն միշտ ալ յաջորդեր էր պատրանքը, պատճառն այն է որ մտքի այդ մաղձը ընդհանրապէս բաժինն է լաւ չսերտուած մտատիպարի մը ետէն խիղախօրէն վազել միայն գիտցող հոգիներուն: — Բայց գիտեն և պէտք չէ մոռնան իր հակառակորդներն ալ, թէ բաց սիրտ, գոռ, սրտոտ ու կրակօրոց այդ հոգեւորականին մէջ աննշան չէր բարութեան, անկեղծութեան, նուիրումի և հայրենասիրութեան կրքիւր. ու վստահ ենք թէ ճիշդ ասոր համար է որ իր թաղման օրը լացի օր մը եղաւ Մարտէշի և շրջակայից ամբողջ հայութեան համար, որ շատ անգամ իր մէջ էր գտած արի և բարի հովիւի մը առաքինութիւնները: — Հանգիստ իր հոգիին:

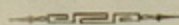

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԲԱՑՄԱՆ ԴԱՍԲԱՐԱՆԻ ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԵՂԻՇԷ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ ԴՈՒՐԵԱՆ

ԵՒ

“ՍՐԲՈՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԻ, ՊԱՐԳԵՒԱԲԱՇԽՈՒԹԵԱՆ

Ըստ նախագոյն որոշման, Հոկտ. 28ի կիրակիին, յաջորդ օր Թարգմանչաց տօնին՝ ըստ Հին Տոմարի, մեծ շուքով տեղի ունեցան այս կրկին արարողութիւնները: Այս մասին երկու օր առաջ տպագրեալ ծանուցում ցրուած լինելով, ներկայ էր ժողովրդեան խումբն րազմութիւն, մեծ տօնական օրերու նման:

Առաւօտուն, Սրբոյ Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ մատուցուեցաւ եպիսկոպոսական հանդիսաւոր Ս. Պատարագ, ժամարարն էր Լուսարարապետ Տ. Մեսրոպ Ս. եպիսկոպոս: Ս. Պատարագը իր Աթոռէն խօսեցաւ օրուան քարոզը. բնաբանն էր. «Ահաւասիկ զնեմ ի Սիւն վէմ քնտիր, զլուսն անկեան պատուական» (Ա. Պետր. Բ. 6): Այս խօսքին բնագրական իմաստին թելադրած հոգեւոր խորհրդածութիւններէն վերջ, բացատրեց թէ մեր հաւատքին և բարոյականին հիմնական հաստատութիւնը, անխորտակելի ժայռը՝ որուն վրայ կը կանգնի քրիստոնէական եկեղեցին, Քրիստոսն է, կենդանի վէմը, որ ինքնին կեանք է և կենդանարար զօրութիւն: Այդ կեանքին և զօրութեան կազմաւորած եկեղեցիին մէջ, սակայն, ամէն հաւատացեալ ևս, իր հոգեւոր արժանաւորութեան համեմատ ունի իր տեղը և դերը. ըստ բանի նոյն առաքեալին՝ թէ «եւ զուք, իբրեւ զվէմս կենդանիս, շինիք տաճար հոգեւոր»: Մին իբրեւ պատուանդան, միւսն իբրեւ խոյակ սեան, ուրիշներ՝ իբրեւ ճակատի քար կամ աղոյց անկեան, ամէնքս ալ վերջապէս իբր զանազան մասունք շինուածքին ամրութեան, պէտք է որ ծառայենք անոր ամրութեան և պայծառութեան: Հաւատացեալներուն՝ Քրիստոսի հետ միութեան, իբրեւ կենդանի վէմեր՝ բուն կեն-

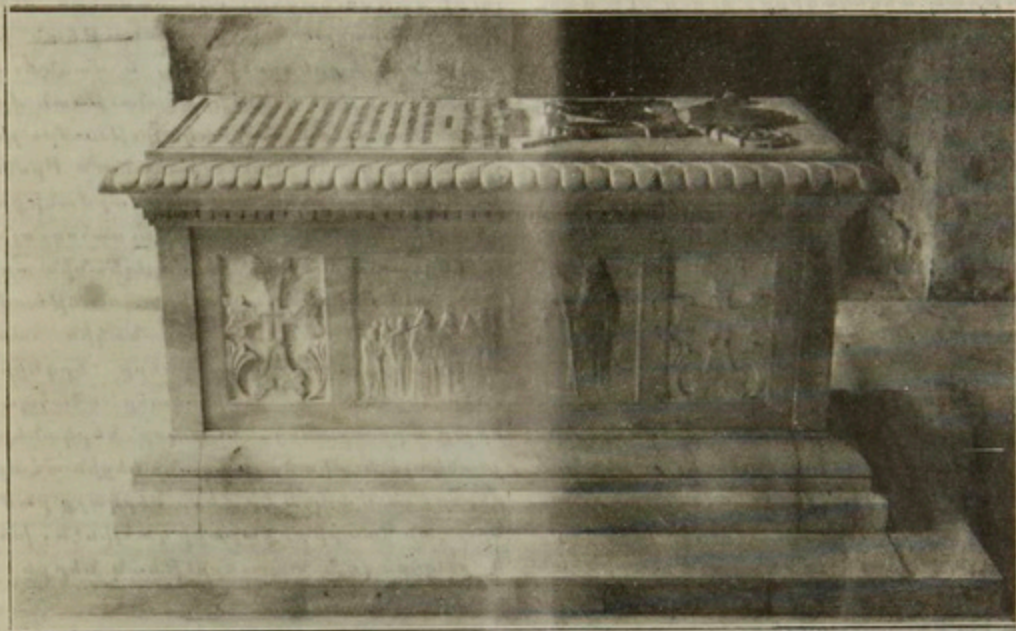
դանի վէմին հետ կենակցութեան այդ հրաշալի գործին պատգն է քրիստոնէական իրականութիւնը, քսան դարերէ ի վեր աշխարհն և մարդկութիւնը կառավարող հզօր ոյժը, որ սիրոյ բարոյականն է: Անկեղանի վէմեր՝ եղած են ամէն աղղի, քրիստոնեայ անուան տակ ապրած բոլոր ժողովուրդներուն մէջ, ամէն ժամանակ. իբրեւ արխանովը, կեանքովը, մտածումովը, իրենց սիրովն ու բարոյականովը Աստուծոյ նուիրուած անձինք, որոնք, իրենց օրինակովն ու ներշնչութեամբ եկեղեցւոյ կեանքը զօրացուցած անձիւր, կենդանի վէմեր են Աստուծոյ տան մէջ: Մեր ազգն ու եկեղեցին ևս ունեցած են այդպիսի շատեր, առանց անոնց կանգուն պիտի չմտար մեր եկեղեցին: Երբ քիչ մը վերջը, ըսաւ, երթանք բոլորով աշխարհին շուրջը, որուն ներքեւ կը հանդիպեալ ամենուս անմոռանալի հայրը խորհինք ամէնքս ալ թէ իր հաւատքովը, իր սէրովը, իր գիտութեամբն ու իմաստութեամբը, իր բարձր տաղանդովը, իր կամքի մեծութեամբը և նուիրումին ոգիովը ի՞նչ կենդանի բարձրութիւն, ամրութիւն և հաստատութիւն էր ան մեր ազգային կեանքի բարոյական շինուածքին մէջ, և այլն:

Ս. պատարագէն վերջ, ամբողջ Միաբանութիւն և ժառանգաւորք թափօր կողմելով ճամբայ ելան զէպի Ս. Փրկիչ, ուր է պատարագներու զամբարանը: Ժառանգաւորաց և Սրբոյ Թարգմանչաց վարժարաններու միջոցի լայն ճանապարհին զուարթ, ուսկից սկսելով մինչև պարիսպին արտաքին զուրը երկուստեք շարուած էին 450 է աւելի մանկունք, Թարգմանչաց տաներ ու սանուհիները, ժառանգաւորներն սկսան երգել Լուսահոգւոյն «Ետեւ և

կուրծքը երբ թափօրը հասաւ Ս. Փրկչի բակը, Ս. Պատրիարքը, սրբազան եպիսկոպոսներ և վարդապետք շրջապատեցին նորակերտ շիրիմը, զոր կը ծածկէր ժապուէնով շուրջանակի սեղմած վարագոյր մը, և որուն չորս կողմերը զրուած էին ծաղկալից թաղարներ և խոշոր կերտներ։ Լուցուած ժամեր բաշխուեցան ամենուն, և

նունը. իրեն հետեւեցաւ ամբողջ Միաբանութիւնը այդ միջոցին տղաքը նորէն երգեցին «Ետեւս եկուր»։ «Եթէ տանիս զիս դէպի Յորդանան . . . ժառանգաւոր ստաներէն Անդրանիկ Պայրամեան կարգաց իր գրած ուղերձը, Հանգուցեալին յիշատակին ողակոչութեամբ, նոյնպէս, Տ. Եղիշէ վրդ. կարգաց յուզումով և մտածումով

Հոգեւոյ Տ. Եղիշէ Ս. Պատրիարք Գուրեանի դամբարանը

սկսաւ հոգեհանդիստը։ Երգուեցաւ «Որ յանէից»ը, մեկամաղձիկ, դաշն և սրտազրաւ. պատարազիչ սրբազանը կարգաց Աւետարանը. «Ի վերինն երուսաղէմ»ը թունդ հանեց սիրտերը։ Սրբազան Պատրիարքը մկրատով մը կտրեց ժապուէնը, մէկզի առաւ ծածկոցը, ու սրտաշոյզ համբուրեց իր հոգեհանդիս քանդակուած ա-

լի իր գրած մէկ քերթուածը, հրատարակուած այս թիւին մէջ. ապա Պ. Շահան Պէրպէրեան, Ընծայարանի խմատասիրութեան ուսուցիչը, զգածուած սրտով արտասանեց տպուորիչ դամբանական ուղերձ մը։ Ու ամէնքը, եկեղեցականք և ժողովուրդը, որ եկած էր խուռն բազմութեամբ, վերադարձան։

Կէսօրէ վերջ ժամը չորսին, երեկոյան ժամերգութիւնէն վերջ, Պատրիարքարանի մեծ դահլիճին մէջ կատարուեցաւ գրական մրցանակին պարզեցումը։ Ներկայ էին Միաբանութիւնը, աշակերտութիւնը, վարժարաններու ուսուցչական մարմինը, պատրիարքարանի պաշտօնէութիւնը և վաթսուներէ չափ հրաւիրեալներ երուսա-

ղէմի հասարակութիւնէն և զաղթական ազգայիններէն։ Տէրունական աղօթքէն ետքը, զոր արտասանեց Ս. Պատրիարք Հայրը, «Ով մեծաքանչ» Երզով սկսաւ հանդէսը։ Յետոյ Ուսումնական Խորհուրդի ատենապետ և Պատրիարքական Փոխանորդ Տ. Մկրտիչ Սրբազան Աղաւաղեանի կարգաց խնամուած գրութիւն մը, նուիրուած

Սրբոց Թարգմանչաց յիշատակին և զրուկան զործունելութեան: Սով յարկ վնասելն յետոյ, զոր Պ. Շահան Պէրպէրեանի ղեկավարութեամբ հիանալի կերպով հաճախ երգեց ժողովական երգեր, Ուսումնական Սորհորդի անդամ և վարժարանի տեսուչ Տ. Տիրան վրդ. կարգաց նոյն խորհուրդին Գրական Յանձնաժողովոյ հանգամանքով ունեցած երկամեայ զործունելութեան տեղեկագիրը, որուն մէջ մանրամասնօրէն կը ներկայացուի նոյն ժողովին ամբողջ զործունելութիւնը, մրցանակին ծաղումը, բնութիւնը, կանոնական բոլոր հանգամանքները, ներկայացուած բոլոր նիւթերը, անոնցմէ պատկաւորութեան հարաւ ամփոփուած բովանդակութիւնը և քննիչներուն դատումները: Այդ տեղեկագիրը ամբողջութեամբ հրատարակուած է «Արեւիկայի» ներկայ թիւին մէջ: Ինչպէս կը տեսնուի, մրցանակի արժանացած են Բրօֆ, Հ. Աճառեանի և Պատմութիւն Հայերէն լեզուի», և Կարապետ Բաճումեանի «Շաշկական Դրամագիրութիւն» կարեւոր երկերը: Երբեք հետեւ աստիճանը Ուսումնական Սորհորդի միաձայն քուէով արժանի համարուած էր մրցանակի ամբողջական պարգեւին, որ է հարկւր քսան պաղեստինեան ռուբլի, երկրորդ պատկաւորեալին պարգեւին որքանութիւնը և բաշխուած որոշուած էր կատարել յառաջիկայ շրջանին: — Երբ Տեղեկագիրին ընթերցումը հասաւ այն կէտին, որ մրցանակի պարգեւներուն այս որոշումը կը հաղորդուէր, որպէս որոշուելին թնդաց ներկայից ծափածայն գնահատանքովը: Յետոյ, երբ Տ. Տիրան վրդ. կարգաց Տեղեկագիրին վերջաբանը, որ կ'ըսուէր թէ Ուսումնական Սորհորդը զբաղական մրցանակին այս անդամին յաջողութիւնը կը նկատէ անթառամ ծաղկեպսակ մը՝ զրուած Լուսահոգւոյն զեռ այս օր իսկ բացուած շիրմին վրայ, բոլոր ներկաները ռաբի ելան յարգանքով, ու ժողովականները, անոր մեծ իշխանկարին առջև խմբուած, երգիւնով հաճախ երգեցին զարեւել իր «Ետեւս եկուր»ը, անբացատրելիօրէն սրտայայտ սփոփանքի քաղցրութեամբ:

Ի վերջոյ փակման խօսքն ըրաւ Ն. Ա. Սրբազան Պատրիարքը: Նախ, ակնարկի մը մէջ ամփոփեց կատարուած երկամեայ

աշխատանքին և ստացուած յաջողութեան արժէքը. յետոյ ներքոյը հիւսեց պատկաւորեալ Բրօֆ, Հ. Աճառեանի արժանութիւնը, ներկայացնելով զայն իրբե մին անոնցմէ, որոնք երազական ոգիով առաջին անգամ մշակեցին մեր մէջ հայագիտութիւնը. զրուակներ յիշեց անոր կեանքէն և յիշեց անոր քառասունի մօտ երկասիրութիւններ ունենալը իր կեանքի շուրջ վաթսուսամեայ այս հասակին մէջ: Ապա ծանոթացաւ հայ զրուականութեան լուսասին և կարեւորութեան, և մասնաւորաբար հայ լեզուի նուիրակներութեան վրայ: Սրբազանը շնորհակալութեամբ յիշեց այս զործին Գնիւն մեծանուն Բրօֆ, Ն. Արեւիկայի անունը և բարձր արժանիքը, օրհնութեամբ յիշատակի Լուսահոգւոյն, և անուան անոնց որ իր Յորեկանին ասթիւ իրենց լիաձեռն նուիրատուութեամբ կարելի ըրած էին այս մրցանակին հաստատումը: Ժողովականները երգեցին «Տէր Կեցո՛ց», Ա. Նախագահը «Պահպանիչ»ը արատասնեց, և բոլոր ներկաները յոանկայս և միաձայն կոչանակեցին «Շաշկ մեր»ը: — Ժամը 6 էր, երբ ներկայք բաժնուեցան Պատրիարքարանի դահլիճէն, խոր և քաղցրագոյն տպութեան ներքին:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳՈՅ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ

Տ. ԹՈՐԳՈՍ ՍՐԲԱՋԱՆ ԱՐԲԵՊՍ. ԳՈՒԵԿԵԱՆ

ԲԱՐԵՆԱՍ ՊԱՏՐԻԱՐԷ Ս. ԱԹՈՐՈՅՆ ԵՐՈՒՍԱԼԵՄ

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Ս. Աթոռոյ Ուսումնական Խորհուրդը, որ 1932 Յուլիս 11-ին, Ձեր Ամենապատուութեան հրամանաւ եւ Պատ. Տնօրէն ժողովոյ որոշումով ստանձնեց «ՍՐԲՈՅ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՅ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ», ի հոգաբարձութիւնը, երջանիկ է այսօր, կարենալով ի ղեմ Ձեր Բարձր Սրբազանութեան հրապարակաւ Պատ. Տնօրէն ժողովոյ, Պատկ. Միաբանական Ընդհանուր Ժողովոյ և մեր Պատուական Ազգին լրութեան ներկայացնել տեղեկագիրը այդ կարեւոր ձեռնարկին վերաբերմամբ ունեցած իր երկամեայ զործունելութեան, որուն պատկն է ապաքէն յիշալ մրցանակի տրուութեան կամ բաշխումի զործը, որուն արարողութիւնն է որ կը կատարուի այս-

որ, Ձեր բարեհաճ արտոնութեամբ, Պատրիարքարանի այս պատմական Դահլիճին մէջ:

Ներքոյ մեզ, օրուան բուն նիւթին կամ զուարման օրակարգին անցնելէ առաջ, համառօտ ակնարկի մը մէջ ամփոփել հոս նախ ինչ ինչ ծանօթութիւններ Մրցանակին զազաւարին, նպատակին, կազմութեան և կատարուած աշխատութեանց մասին, որուն յաջ հանրութեան մասնաորարար կարեւոր կը զանաւն անտարակոյս, գործին առաջին շրջանին բոլորուելուն առթիւ մատուցուած այս անգրանիկ տեղեկագրին մէջ մանաւանդ:

Մրցանակի զազաւարը, ինչպէս քանիցս յիշուած է ժողովական գումարութեան միջոցին և Ս. Աթոռոյ Պաշտօնախերթին միջոցաւ, ծնունդ առած է Ձեր երջանկայիշատակ նախորդին և ամենուս անմոռանալի Նոր Երանանոր՝ Տ. Եղիշէ Սրբազան Պատրիարք Դուբնանի յիշատակին յարգանքովը ազգային զգրութեանց և յատկապէս հայաբնական ուսումնասիրութեանց միջոցաւ խրախոյս մ'ընծեւելու մտածումէն: Սյգ մտածումը ամենուս խորհրդածութեան մէջ առաւելագոյն չեւտուած էր անով մանաւանդ որ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանի հովանաւորութեան տակ քառասունեւեթ տարիներ առաջ (1836 ին) կազմակերպուած ՅՈՎ.Ս.Փ. - ԻՉՄԻՐԵԱՆՏ Գրական Մրցանակը, որ արդիւնաւորապէս ճիշդ նոյն նպատակին ծառայած էր ամբողջ քսանեւեթ տարիներ, բացատրութեան անկարօտ պատճառներով Մեծ - պատերազմին առաջին տարին արդէն խախտուած, պատերազմէն յետոյ ևս ընդ միշտ զարգած ըլլալով, իր պակասը կը մնար զգալի, իսկ իր լրացումը՝ յաւէտ ըզձալի: Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնը և Ուսումնական Խորհուրդը իրենց այս իշխման մէջ ոգևորուած էին զարմեալ այն զգացումով որ կերպով մը՝ այսպէս՝ վերակենդանացնելով իզմիրեանց Մրցանակին զազաւարը և գործը, աւելի ևս չեւտած պիտի լինէին իրենց յարգանքը յիշատակին լուսաճողոյն, որ սկիզբէն մինչև վերջը, նախ իբրեւ տեղեկարար - ֆինադատ և յետոյ իբրեւ միաշուն Աստուածաբան Յանձնաժողովոյ, անոր զլխաւոր վաստակաւորներէն էր եղած և մեծ ցաւ կը զգար գործին զազարման համար:

Ըստ այսմ՝ ձեռնարկին դիտումն ըլլալով լուսաճողոյն յարգանքը, իսկ նպատակը՝ սէրն ու մեծարանքը Հայ Դրականութեան, որուն հիմնադիրներն ու վեհադոյն առաջնորդներն եղան մեր մէջ ՍՈՒՐԲԵ ՍԱՀԱԿ և ՍՈՒՐԲԵ ՄԵՍՐՈՊ, իբրեւ անգլագական զոյգ Պետերն Թարգմանաւց Ոսկեղարեան Դպրոցին, Խորհուրդիս պատշաճ թուեցաւ գործը կնքել «ՍՐՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆԱՅ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ», անուանակոչութեամբ: — Այսպիսի Հաստատութեան մը հովանոյն տակ կազմակերպուած գրական ձեռնարկի պաշտօնական յորջորջումին մէջ Դուբնանի անունը յոյժ բանաւոր էր արգարեւ, ոչ միայն որովհետեւ այս պարունակին մէջ այլաւերթօրէն միակ անձն էր ան, որուն յուշըր անխղճաւորօրէն կարելի էր կցորդել Սրբոց Թարգմանաւց յիշատակին, այլ

նաեւ որովհետեւ գումարը՝ որով պիտի հոգացուէր Մրցանակը շահողներուն զրամական պարգեւը, պարտաւորուած էինք ընդունել տարեկան հասոյթներէն այն շէնքին, որ կառուցուեցաւ 1931 ին, Հոգեւոյս Սրբազան Նոր Յիսնամեայ Փանայոթի թեան Յորեկանին առթիւ ստացուած նուիրատուութիւններէն, և որ երեք տարիներէ ի վեր ԴՈՒՐԵԱՆԱՆՆԵՐ անուամբ կը կանգնի անաւորուապէս ՍԹՈՐՍ Պողոտային ծալքը, Ս. Աթոռոյս պատկան միւս շէնքերու կողքին, վանքէն այդ նպատակաւ ձրիարար յատկացուած գետնին վրայ:

Ամբողջացնելու համար Մրցանակին նիւթական վարձատրութեան վերաբերեալ տեղեկութեանց այս բաժինը, աւելցնելք թէ ատոր համար սահմանուեցաւ տարեկան 60 Պաղեստինական Ոսկեւոյ գումար մը. և որովհետեւ Մրցանակարաշխութիւնը պիտի կատարուէ իրկու տարին անգամ մը, իբր վարձատրութիւն տրամադրելի բուն գումարը կը լինի 120 լիւրա. այսպէս էին եղած նաեւ իզմիրեանց Գրական Մրցանակին մէջ՝ թէ՛ սահմանելի գումարին սակը և թէ՛ բաշխելի վարձատրութեան ամբողջութիւնը:

Մրցանակին անուան և լինելութեան վերաբերեալ հիմնական այս սկզբունքները ճշգրիտ վերջ, Ուսումնական Խորհուրդը, անոր ընդգիծելի բնականացման վաւաքով, իր 1933 ապրիլ 3 և Մայիս 10 ի նիստերուն մէջ կազմեց նաեւ անոր կանոնադրութիւնը, ուր հանգամանօրէն մանրամասնուած են, ձեռնարկին ծագման վերաբերեալ նախարան ծանօթութենէ մը զատ, անոր գործադրութիւնը պայմանաւորող բոլոր արամագրութիւնները, փն. յողումներու մէջ:

Այս կանոնադրութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, ներշնչուած է իզմիրեանց Մրցանակի կանոնադրութենէն, գրեթէ նմանողութիւնը լինելով անոր, բացի քանի մը մանր կէտերէ, որոնք տեղւոյն և այլ հանգամանքներու համեմատ կատարուած պատշաճեցումներ են միայն:

Անոգուտ չըլլայ թերեւ յաջորդ քանի մը տողերուն մէջ զնեւ անոր բովանդակութիւնը.

1. — Մրցանակին Հոգարարութիւնը պիտի կատարէ Ուսումնական Խորհուրդը՝ ԳՐԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԹՈՂՈՎԻ հանգամանքով:

2. — Եւրագիտութեանց տեղի շտրուելու համար, Մրցանակի ներկայացողներուն վրայ կարելիութեան սահմանին մէջ միանգամայն պիտի նշկատի առնուին մատուրական ձեռնապատկիւնը և նիւթական աջակցութեան կարօտութեան հանգամանքները:

3. — Մրցանակին նիւթը լայնօրէն պիտի ընդգրկէ Հայագիտութիւնը:

4. — Մրցանակի շնէ կրնար ներկայացուիլ օտար լեզուէ կատարուած թարգմանութիւններ, հատարակ զատագրեր, անգամ մը վարձատրուած երկեր, հին մատենագրութեանց պարզ տպագրութիւններ, ամբողջութիւն չկազմող կամ շարունակութիւն եղող երկեր, արդէն իսկ տպագրուած գործեր, Հայ Ազգի և Եկեղեցւոյ և Քրիստոնէութեան զէմ հոգեով և ոգեով գրուած երկեր:

5. — Ուսումնական խորհուրդի որոշումն կախեալ է Մրցանակին նիւթը ընտրել կամ ազատ թողուլ:

6. — Դրական Յանձնաժողովին անդամները չեն կրնար մասնակցել Մրցանակին:

7. — Ներկայացուած գործերը պէտք է ըլլան հայերէն, նախընտրուէն աշխարհարար:

8. — Պէտք է ըլլան ընդարձակ, անձնական և նոր ուսումնասիրութիւններ:

9. — Պէտք է ներկայացուին Մրցանակի թրւականէն գէթ չինգ ամիս առաջ:

10. — Ուսումնական խորհուրդը նախ կը քննէ ներկայացուած գործը, և Կանոնադրութեամբ ճշգրտած պայմաններուն համաձայն դատած պարագային միայն կը յանձնէ զայն Բնիչներու նկատմամբ բայց Բնիչներուն տեղեկագիրը կարող է լինել իրեն անկէ է տալ պատշաճ որոշումը:

11. — Երկամսակի մրցանակի ամբողջ պարգևը (120 լիրա Պաղեստինական) կրնայ ամբողջովին տրուիլ, եթէ գործ մը առաջնակարգ արժէք կը ներկայացնէ. հակառակ պարագային կը բաժնուի երկու կամ աւելի Մրցանակներու:

12. — Մրցանակաբաշխութեան պայմանաժամին մէջ որ և է գործ չներկայացուած, կամ ներկայացուածները պարգևի արժանի չնկատուած պարագային, պարգևի դումարը կամ աւելցած մասը կը յատկացուի ԴՈՒՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ տնտեսական հրատարակելի գործերուն ծախուց:

13. — Բնիչներու անունն ու տեղեկագիրները պահելու կամ հրատարակելու որոշումը գործն է Ուսումնական խորհուրդին. բայց ՍԻՈՆԻ մէջ պէտք է հրատարակուի այդ մասին լիակատար տեղեկագիր մը:

14. — Մրցանակաբաշխութեան տեղի կ'ունենայ իւրաքանչիւր երկու տարին անգամ մը, Սրբոց Թարգմանչաց Տօնին յաջորդող Կիրակի օրը, Հոկտեմբեր ամսոյ ընթացքին, Հայոց երեսօտէմի Պատրիարքարանին մէջ:

Այս Կանոնագիրը, Պատ. Տնօրէն Ժողովին իր 1933 Մայիս 12 ի նիստին մէջ, և Մրցանակի դումարը ԴՈՒՐԵԱՆ, ՀԻՄԵՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ մատակարարութեան Պալատէին հետ Միաբանական Պատկ. Ընդհանուր Ժողովէն, իր 1934 Մարտ 8 ի Ը. նիստին մէջ վաւերացուելէ և Զեր Ամենապատուութենէն հաստատուելէ վերջ անմիջապէս գործադրութեան յանձնուեցաւ Ուսումնական խորհուրդին, որ 1933 Մայիս 31 թուակի Պաշտօնական Յայտարարութեամբ մը, հրատարակուած՝ ՍԻՈՆԻ նոյն տարւոյ Յունիս ամսոյ թիւին մէջ, հրատարակային կոչ ուղղեց որպէսզի մասնակցել փափաքողները իրենց գործերը մինչև ներկայ 1934 տարւոյ Ապրիլի վերջը նամակաւ յղեն Զեր Բարձր Սրբադնութեան:

Մրցանակին գաղափարը գոհունակութեամբ ողջունուեցաւ հանրային կարծիքէն. Կոչը հանդիպեցաւ սիրալիր ընդունելութեան մատուարական դասուն. կարճ ժամանակի մէջ անոր պատասխանեցին ութ անձեր, որոնց և իրենց ներկայացուցած երկերուն անուններն հետեւեալներն են, այդ վերջիններուն տալով ման թուականի կարգով.

1. Պ. Յ. Տէր Յակոբեան, Նոր Զուգայէն, «Հայ Կանայք»:

2. Բրոք. Հ. Աճառեան, Երեւանէն, «Պատմութիւն Հայերէն Լեզու»:

3. Պ. Ա. Սարուխան, Պրիւքսէլէն, «Ռեզիւան և Հայեր»:

4. Պ. Կ. Բաժմաշեան, Բարիլէն, «Հայկական Դրամագիտութիւն»:

5. Պ. Գ. Ս. Մարաթեան, Անիլէրէն, «Կայլակներ և Կայլակներ» և «Ընտանեկուրը»:

6. Պ. Յ. Օշական, Կիպրոսէն, «Վ. Թէքեան և Ժամանակակից Արեւմտահայ Դրականութիւն»:

7. Տ. Դարեգին Արքեպիսկոպոս, Երեւանէն, «Հոգեւոր Կեդրոններ և Դաժարի Բարձր Դպրոցը Պոստանց Իշխանութեան մէջ»:

8. Բրոք. Ա. Խաչատրեան, Երեւանէն, «Հայաստանի Սեպակն չըջանի Պատմութիւն»:

Ուսումնական խորհուրդ, ըստ Ժիրգ Յօդուածի իր Կանոնադրութեան, իր նախաքննութեան բովէն անցուց այս ութ երկերը, տնտեսական համար անոնց Մրցանակի պայմաններուն համաձայն լինելու կամ ոչ հանգամանքը:

Մասնակցող այս յարգելի ազգայիններէն առաջինը, Պ. Յ. Տէր Յակոբեան, իր ձեռագիրը ամէն պարագայի մէջ իրեն վերադարձուելու մասին այնպիսի առաջարկ մը ներկայացուցած էր որ, իր փափաքը մեր Կանոններուն համաձայնեցնելու համար, պարտաւորուեցանք առժամապէս ետ զրկել ընագիրը, որպէսզի երկրորդ օրինակ մըն ալ պատրաստել տայ, և մին կամ միւսը զրկէ մեզի: Հեղինակը իր երկը չվերադարձուց սակայն մեզի, հետեւարար և չկարողացանք ի նկատի առնելու զայն:

Երրորդը, Պ. Ա. Սարուխան, ծանօթ յարգելի բանասէր, ներկայացուցած էր աշխատուած ևւ արդարեւ հմտալից գործ մը. բայց խորհուրդ, գնահատելով հանգրձանոր արժէքը իր լրութեանը մէջ, համաձայն չգտաւ զայն Կանոնագրութեան պահանջներուն, զիստարարար այն պատճառով որ հայագիտական բաժինը մեծագոյն մաս չէր կողմը անոր մէջ, ուստի և չյանձնեց զայն Բնիչին:

Հինգերորդը, Պ. Գ. Ս. Մարաթեան, պատուական դատարարական և ուսուցիչը, կը ներկայացնէր բարոյական տարողութեամբ մանկավարժական և կրթական քերթուածներու հաւաքում մը, իր հեղինակութիւնը, «Փայլակներ և Կայլակներ» տիտղոսուած, ինչպէս նաև «Ընտանեկուրը» վերնադրուած բարոյական վեպ մը. իրեն հրահանգիչ գրուածքներ, իրենց մաքուր հայերէնովը մանաւանդ, շատ զեղեցիկ այս տեսարաններն ալ կարելի չեղաւ նկատի առնել, վասնզի արտաքոյ կը մնային Մրցանակին համար առաջադրուած նպատակէն:

Եօթներորդը, Տէր Դարեգին Ս. Արքեպիսկոպոս Յովսէփեան, գիտնական հոգեւորականը, կը ներկայացնէր ամէն կողմով Մրցանակին յարմար և հմտալից գործ մը «Հոգեւոր Կեդրոններ և Դաժարի Բարձր Դպրոցը Պոստանց Իշխանութեան մէջ»։ Բայց այդ գործը պայմանաւ ժամանակէն

շատ ուշ միայն հասած ըլլալով մեր ձեռքը, երբ Մրցանակաբաշխութեան նախնական գործողութիւնը իսկ աւարտած էին արդէն, յետաձգուեցաւ յառաջիկայ Մրցանակաբաշխութեան:

Աւթեմբեր, Բրոֆ. Ա. Խաչատրեան, մեծահասակ պատմագետ քննադատը, կը ներկայացնէր կարեւոր և ստուարահաստք աշխատասիրութիւն մը, «Հայաստանի Սեպտեմբերական Պատմութիւն», զոր գործախառնարար — մեր կանոնագրութեան Զրդ յոգևածի Նրդ արամագրութեան համեմատ, չկրցինք նկատի ունենալ, արդէն իսկ տպագրեալ լինելուն համար:

Այս ութ երկերէն հինգը, վերև ակնարկուած պատճառներով՝ չորսը աննկատ և մին յառաջիկայի յետաձգել պարտաւորուած լինելուն հետեւանքով, այս տարւան Մրցանակին իբր ըստ ամենայնի յարմարագլխ ներկայանալի գործ ունեցանք մնացեալ երեքը միայն, որոնք են.

1. — Բրոֆ. Հ. Ամառեանի «Պատմութիւն Հայերէն լեզուի» որուն քննութիւնը յանձնուեցաւ ականաւոր բանասէր Բրոֆ. Նիկողայոս Աղոնցի, ի Պրիւքսէլ:

2. — Բրոֆ. Կ. Բատմաշեանի «Հայկական Դրամագրութիւն»ը, որուն քննութիւնը յանձնուեցաւ զրամահաւոր պատմագետ Պ. Նշան Գալլաշեանի, ի Բարիլ:

3. — Պ. Յակոբ Օշականի «Վահան Թէրեան և ժամանակակից Արեւմտահայ Դրականութիւն»ը, որուն քննութիւնը յանձնուեցաւ զրադէպ Պ. Միքայէլ Կիրճեանի, յԱղեքսանդրիա:

Երեք քննիչներն ևս խորապէս շնորհապարտ թողուցին Խորհուրդը, սիրայօժար ընդունելով իրենցմէ խնդրուած ծառայութիւնը՝ յօգուտ ազգային գրականութեան. բայց մինչ առաջին երկուքը, Բրոֆ. Աղոնց և Պ. Նշան Գալլաշեան, ժամանակին փութացուցին իրենց տեղեկագրերը, երրորդը, Պ. Միքայէլ Կիրճեան, մեզ զիս անձանով բայց հաւանաբար յարգելի պատճառով մը, ցաւ է մէկ կրցել իրենը, որուն համար մեծ ցաւ է չէր յայտնել թէ նիւթապէս անհնարին եղած է Ուսումնական Խորհուրդիս՝ վերջնական նկատառութիւնը Պ. Օշականի աներկբայօրէն արժէքաւոր գործին, աչքի առջև չունենալով անկէ յետոյ անոր ոչ բնագիրը և ոչ տեղեկագրերը:

Այս պատճառաւ, Խորհուրդս, ընթացիկ ամսոյ 16-ի շաբաթ օրուան իր նիստին մէջ, ուր զբաղեցաւ միմիայն «ՍՐԲՈՏ ԹԱՐԻՄԱՆՁԱՅ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՏԱՆԱԿ», զորով, նախ փակուած յայտարարեց անոր անդրանիկ երկամակի այս չրջանը, որունց յառաջիկայ չրջանի յետաձգել Պրն. Յակոբ Օշականի և Տ. Գարեգին Սրբազանի ուսումնասիրութիւնները, և նկատի առնելով մնացեալ երկու երկերը միայն, ուշի ուշով կարգաց անոնց վերաբերմամբ տրուած քննական տեղեկագիրները:

Բրոֆ. Հրաչեայ Ամառեանի աշխատութիւնը ստուար գործ մըն է, բաղկացած 394 մեծադիր էջերէլ: Ինչպէս անունն իսկ կը յայտնէ, անիկա Հայերէն լեզուին Պատմութիւնն է, որուն մէջ կը

նկարագրուին այն բոլոր կերպարանաւորութիւնները, որոնց ենթարկուած է մեր լեզուն իր գոյութեան ընթացքին, սկսած իր նախնական շրջանէն, թէ՛ բնական ճանապարհով, իրրեւ արդիւնք բարեւրչութեան և բնական զարգացման, և թէ՛ արտաքին ճանապարհով, այսինքն գրական նորմաւածութիւններով: Յոյց տուած է թէ ամէն կերպարանաւորութիւն ունեցած է իբրուն պատճառը՝ ներքին, արտաքին և անհատական, որոնց միջոցաւ ալ լեզուն պատմութիւնը կապուած է ազգային քաղաքակրթութեան պատմութեան, քաղաքական պատմութեան և գրականութեան պատմութեան հետ:

Ունի քսան և եօթը գլուխներ, ըստ հետեւեալ ցանկի.

Ա. Հնդեւրոպական նախաբան. — Ուր Հայերէն ամենահին վիճակին մասին զաղափար մը տալու համար, կը նկարագրուի Հնդեւրոպական նախաշրջանի լեզուն և լեզուարանութեան միջոցաւ պատմականները կը փորձուի այդ չրջանի քաղաքակրթութիւնը:

Բ. Հնդեւրոպական բարբառներ և Հայերէնի դիւր ճարանց միջեւ. — Բառագիրական և քերականական երեւոյթներէ կը հետեւցնէ թէ հայերէնը կը գտնուի արիական, այսինքն պարսկա-իրանական սլաւական և յոյն լեզուներու միջին դիրքին մէջ, և առանց կցուելու ասոնցմէ որ և է մէկուն, կը նմանի արիականին, կը հակի յունականին և չափով մըն ալ սլաւականին:

Գ. Միջերկրական քաղաքակրթութեան աղիւցութիւնը. — Կը թուէ կարգ մը բառեր, զորս կը համարի միջերկրականեան ազդերէն ներմուծուած ինչպէս հնդեւրոպական ուրիշ լեզուներու, նոյնպէս և հայերէնին մէջ:

Դ. Նախադասութիւնը և նախադասութեան քաղաքակրթութեան ուսուցիչը. — լեզուարանական տրւեալներէ կը հետեւցնէ թէ Հայերը, հնդեւրոպական նախադասութիւնի ինչ հետաւալէ յետոյ և Հայաստան մտնելէ առաջ, թաշարած ժողովուրդ էին աշխրեթական կազմակերպութեամբ, որ յետոյ ծրնունդ պիտի տար նախարարական տոհմերուն. անոնք իրենց հօտերուն համար արօտ փնտռելով խաղաղ բայց զանազ գնացքով Արեւմուտքէն համայն ինկած՝ հասն Հայաստան, ուր իրենց աշխատասիրութեամբ և չրջակայ ազդերու օրինակով կազմեցին քաղաքակրթութեան նոր միջավայր:

Ե - Ժ. Ինը գլուխներու մէջ կը ցուցնէ կամարներէ, Թրակերէնի և փոքր ասիական լեզուներու, Խալտերէնի, Միտաներէնի, Հայաստանի այլ բնիկներու և կողակասաններու լեզուներուն, իրանական, հռոմէական, ասորական, յունական, երբայական լեզուներու ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ, կամ Արեւմուտքէն զեպի Հայաստան առաջին մեծ ճանապարհորդութեան միջոցին, ինչ որ կերպով մը կը ցուցնէ նաեւ այն ճամբուն ուղեգիրը, քաղաքակրթութեան և կամ

քաղաքական շփումներու և գրական, կրօնական և եկեղեցական յարաբերութեանց հետեանքով:

ԺԳ. Վիպասանական Հայերէն. — Կը ցուցնէ թէ նախ քան Ե. Դարը ունեցած ենք բանաւոր գրականութիւն միայն, որ կը բաղկանար ժողովրդական երգերէ, զրոյցներէ, առասպելներէ, որոնք բերնէ բերան կ'երգուէին և կը պատմուէին միայն աւանդաբար:

ԺԵ. Ոսկեդարեան Հայերէն. — Այսպէս կը կոչուի Մեսրոպեան Դպրոցի արտագրութիւն եղած լեզուն, որ չորս դասերու կը բաժնուի. այս դասերը ոճով միայն կը զանազանուին իրարմէ, բայց բառարանով և քերականութեամբ իրարու հետ բոլորովին նոյն են:

ԺԶ. Գրաբար խոսակցական լեզու էր. — Կ'եղբայրացնէ թէ Ոսկեդարեան գրաբար արդարեւ ժողովրդին խօսած լեզուն էր:

ԺԷ. Ե. Դարու հայերէն բարբառներ. — Հիմնուելով ձայնաբանական և քերականական երեւոյթներու վրայ, չընդունիր որ Ոսկեդարեան հայերէն բարբառներ եղած ըլլան:

ԺԸ. Արձաքի Դարու Հայերէն. — Այս հայերէնը կը համարի ոչ թէ Ոսկեդարեանին աղաւաղումը կամ անկումը, այլ լեզուի աճման և բարեշրջութեան հետեանքը, որուն մէջ գործօն դեր ունին ընդհանրացում, միօրինակութիւն, պարզացում և նման լեզուաբանական օրէնքներ, որոնցմով կը կառավարուին բոլոր լեզուները:

ԺԹ. Յունարան Հայերէն. — Կը հաստատէ թէ այս հայերէնը արուեստագործուեցաւ յունարէնի ուսման մէջ կրթուած հայերէ, որոնք կը խորհէին հարստացնել և կանոնաւորել լեզուն, անոր մէջ փոխադրելով յունարէնի պարզ և բարդ նախամասնիկներուն դրութիւնը, քերականական սեռը, խոնարհումի, հոլովումի, շարադասութեան, խնդրառութեան և այլ ձևեր:

Ի. Աւարական ազդեցութիւնը Հայերէնի վրայ. — Կը ցուցնէ բառերու, յատուկ անուններու, գիտական ձևերու, տաղաչափական կանոններու փաստերով:

ԻԱ. Միջին Հայերէն. — Կը ցուցնէ թէ ասիկա լեզուն այն վիճակն է, ուր, խոսակցական մասնաւորաբար Թուրքերէնի ազդեցութեան տակ՝ բոլորովին անջատուելով գրականէն, կ'ունենայ իր գրեթէ անկախ ձևը:

ԻԲ. Թուրքերէնի ազդեցութիւնը Հայերէնի վրայ. — Կը ցուցնէ պատմական և լեզուաբանական ապացոյցներով:

ԻԳ. Եւրոպական ազդեցութիւնը Հայերէնի վրայ, եւ լատինարան Հայերէն. — Կը բացատրէ Խաչակրաց ժամանակէն առաջ սկսուած յարաբերութիւններով և յետոյ Ունիթորներու խառնափառութիւններով:

ԻԴ. Հայերէնի բարբառներ. — Կը նկատէ Ե.

Դարու խօսուած հայերէնին մէջ, Հայաստանի զանազան կողմերը, նշմարուած տարբերութեանց ժամանակին և հոգեբանական պայմաններու ազդեցութեան տակ մեծնալէն և շեշտուելէն յառաջ եկած ձևերը:

ԻԵ. Հայ բարբառներուն ծագման ժամանակը. — Յառաջ կը բերէ այս մասին յայտնուած զանազան տեսութիւններ և, բարբառներու վերլուծական զննութեան օրինակներով կը ջննայ հաստատել նախորդ գլխուն մէջ պարզած իր տեսութիւնը, յանգելով այն եզրակացութեան թէ բարբառները համեմատաբար յետոյ գոյացած են մեր մէջ, օտար լեզուներու ևս ազդեցութեան տակ կերպափոխուելով հին լեզուական տարբերութիւններուն:

ԻԶ. Աւխարհաբար կամ Գոր Հայերէն. — Աւխարհաբարը կը համարի միջին հայերէնի շարունակութեան գրականացեալ ձևը, գրաբարի կանոններուն զեղչումով, օտար բառերու վտարումով, նոր բառերու կերտումով և գրաբարէն առնուած բառերու նոխացումով, Պոլսոյ բարբառին հիմքին վրայ՝ եւրոպական նոր գրականութեանց ևս ազդեցութեամբ և լրագրական կիրարկութեամբ նորացուած և զեղեցկացուած:

ԻԷ. Գրապալտը, վերամշակումներ եւ միութեան փոփոխ. — Կը նկարագրէ ԺԹ. Դարու երկրորդ կիսուն սկսած եւ հետզհետէ սաստկացած վէճը գրաբարեաններուն և ախարհաբարեաններուն միջեւ, որ վերջացաւ վերջիններուն յաղթանակով:

Այս է ահա բովանդակութիւնը կոթողական այս երկին, որ իբր բազմամասն և բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն թանկագին ախատութիւն մ'է արգարեւ, և նոր թուական մը կը բանայ հայ լեզուի գիտական ուսուցման գործին մէջ: Կարելի է ըսել թէ իր տեսակին մէջ առաջինն է ան, իբրեւ եւրոպական ոգով կառարուած հետազոտութիւն. իրմէ առաջ կայ միայն Հ. Փերովը վարդապետ Սպեննանէ երկասիրուած և Հ. Յակոբոս Տաշեանէ ընդլայնուած և 1920ին վիեննա հրատարակուած «Ուսումնական զանազան հայ լեզուին կամ հայկարանութեան» մեծահատոր օգտակար գործը, որ, թեւ իսկապէս մեծարժէք և զեղեցիկ, բայց թերի է, որովհետեւ բուն գրուածքն արդէն կ'ընդգրկէ Հայերէն լեզուն՝ սկիզբէն մինչեւ Ե. Դարու ելքը միայն. իսկ ի լոյս ընծայուածն է ստոր առաջին մասը լոկ, այսինքն Անգիր ժամանակաց բաժինը:

Պ. Կ. Բասմաճեանի երկը «Հայկական քնդհանուր Դրամագիտութիւն և Հայաստանի վերաբերեալ Դրամներ», նոյնպէս ձեռագիր, կը բաղկանայ միջակ մեծութեամբ բայց խիտ գրուած 270 էջերէ. Յառաջաբանի մը, որուն մէջ բացատրուած է գործին բնութիւնը և նախ կիրարկուած մեթոտը, որ կ'արդեն նախ ներածական գլուխ մը, որուն մէջ կը խօսուի՝ մետաղ գրամին առաջ առեւտրական շահարկութեանց իբրեւ զիւրացուցիչ միջոց

կերպրեաւ՝ կերպրեաւ և իրերուն, և ապա՝ հաճախ կերպով՝ մետաղ դրամին գործածութեան հօր սկսուելուն և ինչպէս զարգանալուն մասին: Այս նախարարն մտաքննէր և բուն գործին, որ կը բազմանայ տասներեք դուխներէ, բոս հետեւեալ ցանկի:

Ա. Նախամետաղեան Երջան (519 Ք. Ա. — 414 Ք. Ե.). — Ուր կը խօսուի հայ գրոց զիւտն առաջ Հայաստանի հոյին վրայ տպուած դրամներու մասին:

Բ. Մետաղեան Երջան (414 — 1189). — Ուր կը ներկայացուին հայ գրոց զիւտն վերջ Հայաստանի մէջ տպուած ենթադրական հայադրամները, մինչև Ռուբինեան Հարստութեան սկիզբը:

Գ. Հաղովակեան Երջան (69 Ք. Ա. — 183 Ք. Ե.). — Ուր կը մանեն Հաղովակեաց կողմէ Հայաստանի գրաւուելէ ետք մեր երկրին անունով տպուած լատինական դրամները:

Դ. Պարսկական Երջան (273 — 627). — Ուր կը յիշուին Արշակունի և Սասանեան Պարսից կողմէ Հայաստանի գրաւուելէ վերջ՝ անոնց ձեռքով տպուած դրամները:

Ե. Բիւզանդական Երջան (382 — 1341). — Ուր կը դասաւորուին Բիւզանդիոնի Կայսրութեան կողմէ տպուած այն դրամները, որոնք կապ ունին Հայոց հետ:

Զ. Արաբական Երջան (661 — 932). — Ուր յառաջ կը բերուին Արաբներու տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանի մէջ տպուած արաբական հայադրամները:

Է. Մանգոլեան Երջան (1185 — 1455). — Ուր կ'ըսուի թէ Հայաստան Մանգոլներուն իշխանութեան տակ անցնելէն վերջ ի՞նչ դրամներ տպուցան հոն:

Ը. Փոքր իշխանութեանց Երջան (879 — 1568). — Որուն մէջ կը զատն Սաջինները, Սալարեանները, Մերլանեանները, Շետատեանները, Դանիշմենեանները, Մենիստեանները, Սալտուկեանները, Կէյքաւի Որդոկեանները, Շահ — Արմէնները, Նըփըրկերտի Էյուբեանները, Արտեանները, Կարամանները, Կատր օղլները, Կարա — Կոյունլուները, և Ակ — Կոյունլուները, որոնք Հայաստանի գանաղան մասերը գրաւելով, դրամ տպած են հոն:

Թ. Սելջուկեան Երջան (1192 — 1291). — Ուր կը յիշատակուին Սելջուկեան Թուրքերու կողմէ Հայաստանի այլ և այլ հոլերուն վրայ տպուած դրամները:

Պ. Ռուբինեան Երջան (1187 — 1489). — Ուր կը խօսի Ռուբինեան Հարստութեան ժամանակ Կիլիկիոյ մէջ տպուած բոլոր հայաստա և երկու լատինատառ դրամներու, ինչպէս նաև Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութեան վերնալէն անվիշապէս ետքը Հայաստանի անունով տպուած Կիլիկական դրամներու մասին:

Պ.Ա. Վրական Երջան (1124 — 1236). — Կը կապուի այն ժամանակը, երբ Հայաստան անցաւ Վրաց իշխանութեան տակ:

Պ.Բ. Օսմանեան Երջան (1512 — 1823). — Ուր ի մէջ կը բերուին Հայկական քաղաքներու մէջ Օսմանեան Սուլթաններու կողմէ տպուած դրամները:

Պ.Գ. Նոր Երջան (1918). — Կ'անուանէ այն՝ որուն մէջ տպուած են Անդրկովկասեան Դանակ-ցային Հանրապետութեան ինչպէս նաև Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ հրապարակ հանուած թղթադրամներն ու գանձային թղթերը:

Գործին կցուած են չորս պատկերացոյց տախտակներ, երկուքը դրամներու և երկուքը հայկական գանաղան տեսարաններու տպագրեալ գրոշ-մուածքներով:

Հայկական դրամագիտութեան մասին մասնակի և հատուկաւ ուսումնասիրութիւններ հրատարակուած են Եւրոպացի գիտնականներէ. ասոնց մէջ ամենէն արագուններն եղած են Վիքտոր Լանկուայի և Մարկանի դրամները. իբր հայերէն գործ ունեցած են միայն Հ. Կղեմէս Սիւլիկեանի գիրքը, հրատարակուած ի Վիեննա, որ կը խօսի միմիայն Ռուբինեան Հարստութեան դրամներուն մասին: Այնպէս որ Պ. Բասմաշեանի երկը, իբր ամբողջական հետազոտութիւն կը կարծենք թէ առաջինն ու գլխաւորն է ցարդ եղած և ծանօթ այս կարգի ուսումնասիրութեանց մէջ:

Դաւով այս երկու կարևոր գործերուն նկատմամբ՝ երկու յարգելի քննիչներուն կողմէ յայտնուած կարծիքներուն, իրենց տեղեկագիրները կը յուսանք ամբողջօրին կարենալ հրատարակել Ս. Աթոռոյ Պաշտօնաթերթի «ՍԻՈՆ» Նոյեմբերի կամ Դեկտեմբերի թիւերուն մէջ, և կը բաւականաբար անոնց զատութիւնը միայն հիւսելով տեղեկատուութեան մէջ:

Բրոֆ. Ազոնց, Նիւսիին լուսի և հեղինակաւոր հակացողութեամբ զատելով Բրոֆ. Ահառեանի գործը, հակառակ ինչ ինչ կէտերու մասին իր տարակարծութեանց, և հակառակ, զոր օրինակ, որ Հայ — Փոխգահան առնչութեանց մասը՝ անբաւական, և Հայ — Վրական լեզուական ազդեցութիւնը հրաբերմամբ յայտնուած տեսութիւնը տկար կը գտնէ, հակառակ զարմալ որ երբեմն հակասական կարծիքներ կը նշմարէ անոր մէջ, կը յայտարարէ թէ՛

«Հայոց Լեզուի Պատմութիւնը՝ մի համադրական ժողով է, մի ամբողջական այն գիտական շարժումների, որ հին և նոր հետազոտութիւններն արձանագրել են ցարդ որպէս ստույգ և կամ «հաւանական» այս կամ այն չափով: Հեղինակը կատարել է այս ժողովը ամենայն ձեռնհասութեամբ և հաւատարմութեամբ սկզբունքներին և զգեկալաւ մեթոդներին, որոնցմով ձեռք են բերուած ամբողջիկ նիւթերը: Ենթադրեալ երկրպաշտօնատութեան, ունինք այժմ մեր առջև Հայ Լեզուի պատմական հասակը, իր զարգացման և կամ կեանքի բոլոր շրջաններում, և բնականա-

քրար դիւրին պիտի լինի աշուհեանս լրացնել «պահասը», կամ յապաւել աւելորդը եւ ճոխացնել «գիտութեան նորանոր բերքերով եւ փոփոխել «փոփոխելին»: Հեղինակը փոյթ է ունեցել ներ- «կայացնել լեզուի կրած փոփոխութիւնները քա- «զարական պատմութեան համապատասխան շր- «ջանակները մէջ, եւ հանել է այն եղբակացու- «թիւնները, որոնք ծառայում են ուրուագծելու «եւ մեր քաղաքակրթութեան յարահալով պատ- «կերը: . . . . . Նկատողութիւններս ցոյց «են տալիս որ Հրաշխայ Աճառեանի երկը իրապէս «կարեւոր է եւ արժանի քաջակերութեան եւ գնա- «հատման»:

Երկրորդ գործին քննիչը, Պ. Նշան Գալըղ- «նեան, իր տեղեկագրին սկիզբը գովելի համե- «տութեամբ մը բռնել վերջ թէ՛ ինքը հայկական եւ այլ դրամներու հաւաքող (Collectionneur) մը ե- «ղած ըլլալով իր քառասուն տարիներէ ի վեր, աւելի իր ամսթէօր (Amateur) պիտի խօսի քան թէ մասնագէտ. գործին բովանդակութիւնը կը համառօտագրէ 18 փոքրագիր էջերու մէջ: Հայ- «կական Դրամագիտութիւնը բմբռնել կարեւորու- «համար՝ անհրաժեշտ կը զանէ Ազգային Պատմու- «թեան քննական ուսումը, անոր մէջ Պ. Բասմաշ- «եանի կարողութիւնը անշուշտ դրամական նկա- «տել ուղեւոր գիտական արժէքին իր այս գոր- «ծին, զոր կը նկատէ պատմական նորանոր լու- «սարանութիւններով ճոխացուած ուսումնասի- «րութիւն մը, արժանի «ամէն գովասանքի եւ քա- «ջակերութեան»:

Ուսումնական Խորհուրդս տեղեկանալէ յետոյ այս երկու ուսումնասիրութեանց պարունակու- «թեան եւ արժէքին, խելամուտ լինելէ վերջ ա- «նոց մասին քննիչներու կողմէ ներկայացուած տեսութեանց եւ դատումներուն, երկուքն ալ ար- «ժանի համարեց Մրցանակի, եւ երկուքին համար եւս գոտեմակութեամբ արձանագրեց իր գնահա- «տութիւնը: Միայն թէ նկատելով որ Պրն. Աճառ- «եանի գործը իր ստուարահատոր ծառային, մե- «ծապէս կարեւոր բովանդակութեան, ու բազմաշ- «խատ ուսումնասիրութեան առաւելութիւններու- «վր, եւ, ինչպէս ըսուեցաւ վերեւ, իր բազմա- «հմուտ քննիչին ակնարկութեամբն իսկ՝ Հայե- «րէն լեզուի գիտական ուսման եւ ուսուցման տե- «սակէտով թուական կազմելու կոչուած իր նկա- «րագրովը կրնայ արժանի համարուիլ Մրցանակի- «րամբջ պարգելին, միաձայնութեամբ եւ Ձեր Ա- «մենապատուութեան հաստատութեամբ ՈՐՈՇԵՅ «անոր հեղինակին՝ բանասէր ԲՐՈՅ. ՀՐԱՉԵԱՅ Ա- «ՃԱՌԵԱՆԻ յատկացնել ՄՐԱՅ ԹԱՐԳԱՆԱՅ-ԳՈՒՐ- «ԵԱՆ ԴՐԱԿԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԿԱՄԵԱԿԻ ԱՄ- «ԲՈՂՁ ՊԱՐԳԵԻՐ. ՀԱՐԻՐ ԲՍԱՆ ՊԱՂԵՍԻՆԱԿԱՆ, «ԼԻՐԱՅԻ ԳՈՒՄԱՐԸ. իսկ միւս յարգելի Բանասէր «Պրն. Կ. ԲԱՄՍՄԱՋԵԱՆԻ յատկացուելիք գումարը «ՈՐՈՇԵՆ յառաջիկայ երկամսակի Մրցանակաբաշ- «խութեան միջոցին:

Ուսումնական Խորհուրդս, սրտադինս ուրախ՝ Դրական Յանձնաժողովի իր գործունէութեան ա- «ռաջին այս շրջանը կարեւոր յաջողութեամբ ա- «ւարտած լինելուն համար, կը փափաքի Ձեր Բարձր Սրբապետութեան միջոցաւ իր շնորհաւո- «րութիւնները յայտնել Մրցանակի արժանաւոր նկատուած զոյգ Սիրելի Բանասէրներուն, եւ ջերմ շնորհակալութիւնները՝ քննիչ մեծանուն Բանա- «սէր Բրն. Պ. Ն. Ազոնցի եւ աշուստիրտ Պրն. Նշան Գալըղճեանի, որոնք սիրով ընդունեցին եւ կա- «տարեցին աւս առթիւ իրենցմէ խնդրուած ծառա- «յութիւնը:

Ամենապատու Սրբապետ Հայր,

Դիակել տալինք ի սկիզբն տեղեկագրիս թէ Դրական Մրցանակին այս ձեռնարկը ծնունդ է մէկ կողմէ Ազգիս եւ Եկեղեցւոյս երկու մեծադոյն Սուրբերուն, ՍԱՀԱԿԻ Ե ՄԵՍՐՈՊԻ, եւ իրենց ան- «մահ Դպրոցին լուսաւորած մտափայտին նկատ- «մամբ Ս. Սիսույս ունեցած պաշտելութեան ըզ- «գացումին եւ միւս կողմէ որդիական անկեղծ սի- «ւոյն, զոր Դուք եւ ամէնքս ունեցած ենք եւ պիտի ունենանք ընդ միւս այլ մտափայտարին ամենէն ամբիժ նուիրեալներէն միւս՝ Երանա- «շնորհ ՏԷՐ ԵՂԻՇԷ ՍՐԲԱՋԱՆ ՊԱՐԿԱՐԲ ԳՈՒՐԵԱՆԻ յիշատակին: Վստահ ենք թէ, զեռ նոր վերա- «գարծած իր յաւիտեական հանդիսաւորութեամբ բացումը կատարուեցաւ Ձեր գրչին եւ ջանքերուն պաշարներութեամբը անոր զերեզմանը հոյակեր- «տող Դամբարան Շիրիմին, այս՝ վստահ ենք թէ Խորհուրդս ամենուր սրտին թարգմանը պիտի ըլ- «լայ խորհելով թէ Ազգային Դրականութեան յա- «ռաջդիմութեանը նուիրուած այս պատմական գումարումովը եկած ենք ամէնքս այսօր՝ այս- «տեղ, սիրոյ եւ մեծարանքի անթառամ ծաղկանց պսակ մը զնել յոտեկայս՝ անոր յիշատակի խո- «րանին վրայ:

Օրհնութիւն իր բարի անուան եւ ազնուա- «կան հոգւոյն:

Ներուի մեզ, Ամենապատու Սրբապետ Պատ- «րիարք Հայր, վերջացնել մեր տեղեկագրիւր հա- «ւատեօք շնորհապարտ զգացմանց Ուսումնական Խորհրդոյս առ Ձերդ Ամենապատուութիւն, առ Պատուարժան Տնօրէն Ժողովք եւ առ Պատկառելի Միաբանական Ընդհանուր Ժողովք, իր գործունէ- «ութեան ընթացքին իրեն շնորհաւոր աջակցու- «թեան եւ բարձր հովանաւորութեան համար:

Ի ԴԵՄԱՅ ՈՒՍՈՒՄԵԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ

ԱՏԵՆԱԳՊԻՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ

ՍԵՐՈՒԼԵՒ Վ. ՍԱՆՈՒԿԵԱՆ ՄԿՐՏԶԵՊՍ. ԱՆԱՆՈՒՆԻ

28 Հոկտ. 1931

Ս. Արոն

Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ: